
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2021 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əsədova Nəzrin M.

Emosional intellektin təlim fəaliyyətinin səmərəliliyində rolu3

Mütəllimzadə Aytən S.

Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi15

Yusifova Nigar E.

Gimnastların yarışlara psixoloji hazırlığının istiqamətləri.....21

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Teymurova İradə A.

“Milli identiklik” fenomeni və onu şərtləndirən amillərin sosial-psixoloji təhlili29

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

İsgəndərova Südabə N.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların pedaqoji diaqnostikasının əsas meyarları.....38

Məmmədova Pərvanə İ.

İbtidai sinif şagirdlərində nəzəri təfəkkürün formalaşdırılmasının pedaqoji şəraiti48

Rəhimova Mirvari M.

Şagird kollektivində sağlam psixoloji iqlimin yaradılması yolları56

TİBBİ PSİXOLOGİYA

Balaməmmədova Elvira

Nitq qüsurlu uşaqların fiziki və psixi inkişafı63

Quliyeva Günel

Psixoaktiv maddələrdən istifadə nəticəsində yaranan psixi və davranış pozuntularının əlamətləri71

EMOSİONAL İNTELLEKTİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNDƏ ROLU

Nəzrin Əsədova,

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: mr.psixologiya@mail.ru

Açar sözlər: emosional intellekt, təhsil, idrak fəaliyyəti, akademik müvəffəqiyyət

Keywords: emotional intelligence, education, cognitive activity, academic achievement

GİRİŞ

İnsanın cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşmasında bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsan ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur, onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər yaranır. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında inkişaf edir, onun inkişafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir.

Bu məsələlərin dərinədən öyrənilməsi məqsədilə həm qədim, həm də sonrakı dövrlərdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, uzun araşdırmalar və tədqiqatlar aparılmışdır. Hələ qədim yunan mütəfəkkirləri Sokrat, Platon və Aristotel insan həyatında tərbiyənin böyük rolu olduğunu qeyd edirdilər.

Platon (e.ə. 427-347-ci illər) “Qanunlar” əsərində yazmışdır: “İnsanı həqiqətən düzgün tərbiyə etsək o, ən sakit və ilahi məxluq olar”. Orta əsrlərdə isə insanın inkişafında irsiyyəti həlledici amil hesab edirdilər. “İrsiyyət nəzəriyyəsi” tərəfdarları deyirdilər ki, insanın qabiliyyəti, intellekti, ideya və əxlaqi simaları, iradəsi ilə xarakteri doğulduğu andan etibarən mövcud olur. Y.A.Komenski “Böyük didaktika” adlı əsərində yazırdı: “Bizə təbiət əxlaqı verir sə də, biliyi və xeyirxahlığı vermir”. Y.A.Komenski şəxsiyyətin inkişafı üçün məktəb, təlim-tərbiyə işini təkmilləşdirməyi, təlimin insan tərbiyəsi üzərində ciddi rolu olduğunu qeyd edirdi.

İngilis filosofu Con Lokk (1637–1704-cü il) isə “İdeyaların fitriliyi” nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq, vaxtilə

Aristotel tərəfindən irəli sürülən bu ideyanın əsasında özünün məşhur “Fabula rasa” (ağ lövhə) nəzəriyyəsini irəli sürdü. İnsanın inkişafına, şəxsiyyətin formalaşmasına, ictimai mühitin necə təsirinə dair elmə məlum 40-dan çox “homo ferus” (vəhşi insan) modeli mövcuddur. N.Dobrolyubov bu modelə əsaslanaraq, insanlarla ünsiyyətdə olmayan, meşədə heyvanlar arasında böyüyən adamların vəhşiləşdiyini, onlarda nitq və anlayışların inkişaf etmədiyini qeyd edirdi [2].

Məlum olduğu kimi müasir dövrdə tətbiq edilən təhsil sistemləri insanlarda bilik, bacarıq, şəxsiyyətlərarası münasibət və davranış kimi bəzi xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsini təmin etməklə yanaşı, daha çox idrak bacarıqlarının inkişafına yönəlib. Gününün çox hissəsini təhsil ocaqlarında keçirən, ailə münasibətləri, valideynlərinin ağır iş rejimi və iqtisadi çətinliklər ilə məhdudlaşan uşaqların getdikcə artan sevgisizlik və diqqətsizlik qayğıları yalnızlıq, deviant davranışlara, şiddətə, narkotik maddələrdən istifadəyə meyl və s. kimi problemlər yaşamasına səbəb olur. Bu vəziyyət bugünkü cəmiyyətimizdə məktəblərin rolunun insanlarda şübhə doğurmasına səbəb olur. Halbuki informasiya əsri dediyimiz müasir dövrümüzdə bilik və uğur anlayışları tamamilə dəyişmişdir. Artıq bilmək uğur qazanmaq demək deyil. Bilik, informasiya toplamaq istəyən

hər kəsin asanlıqla əldə edə biləcəyi bir dəyərə çevrilib [6]. Həmçinin təhsil müəssisələrində tətbiq olunan təhsil sistemi əsasən:

- Kəmiyyət dəyərlərinə daha çox əhəmiyyət verir;
- Komanda işi və həmrəylik əvəzinə fərdi rəqabətə üstünlük verir;
- Təhsil və öyrənmədə müəyyən vaxtlarda, müəyyən yerlərdə, xüsusi mövzularda və yalnız mütəxəssislərin köməyi ilə ola biləcəyi düşünülməkdədir;
- Qədim dövrlərdə olduğu kimi, ağıl və məntiqə üstünlük verilərək, emosiya və münasibətlərə əhəmiyyət verilmir;

Bu meyarları iş sahəsində də müşahidə edə bilərik. Bir çox şirkətin iş elanlarında, öz ixtisası üzrə mütəxəssis olması tələb olunsa da, bəzi məqamlara kifayət qədər diqqət yetirilmir. Bundan əlavə, öz üzərində çalışan, kollektivlə işləməyi bacaran, şəxsiyyətlərarası münasibətlərində müvəffəqiyyətli, təşəbbüskar və problemlə həll etmə kimi bacarıqlara sahib şəxslər axtarılır. Bu tələblər isə şəxsin emosional intellektinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur. Bəs emosional intellekt nədir, əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir, təhsildə və iş həyatında rolu niyə vacibdir?

Belə ki, təhsil ocaqlarında və qəbul imtahanlarında IQ -yə nə qədər önəm verildiyinin şahidi olsaq da, insanların

həyat çətinliklərini dəf etməsində, iş həyatında və ya həyatda uğur qazanmaq üçün IQ-nün yüksək olmasının kifayət etmədiyinin şahidi oluruq [3]. Məhz buna görə də emosional intellektin inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd, ənənəvi rasional təfəkkür tərəfdarlarının kimin həyatda uğurlu olacağını təxmin edə bilməmələrinə əsaslanmışdır. D.Qoulmenin qeyd etdiyi kimi, “Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, IQ həyatda uğuru müəyyən edən faktorların yalnız 20% -ni təşkil edir”. Bu fikir, IQ-nün üstünlüyünə inanan tədqiqatçıların əldə etdiyi nəticələrə uyğundur. Bu o deməkdir ki, yalnız IQ iş yerində kimin uğur qazanacağını və kimin uğursuz olacağını təyin edə bilməz. IQ səviyyəsi yüksək olan insanların işlərində mütləq uğur qazanmalarını düşünmək böyük səhvdir. IQ səviyyəsi yüksək olan biri sosial həyatda uğursuz olarkən, normal IQ sahibi olan biri müvəffəqiyyətli ola bilər [4, s 227]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, IQ və emosional intellekt (EQ) bir-birinə zidd deyil, əksinə bir-birini tamamlayan bacarıqlardır.

Müasir dövrün sürətli və yorucu tələbləri daxilində insanlar özlərini, hisslərini və problemlərini ifadə etməkdə bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Belə mürəkkəb bir vəziyyətdə insanların xoşbəxtliyinə yalnız mənəvi və emosional məmnuniyyətlə nail olmaq olar.

Məhz bu problemləri nəzərə alaraq emosional intellekt anlayışının inkişaf etdirilməsinin digər məqsədi müvəffəqiyyət və xoşbəxtliyin əqli intellektdən əlavə digər amillərlə əlaqəli olmasıdır. Çünki emosiyaların düzgün idarə olunması, ifadə edilməsi, başqalarının emosiyalarını düzgün anlamaq və təhlil etmək insanları daha etibarlı və doğru qərar verməyi bacaran şəxsiyyətə çevirəcəkdir [3]. Belə ki, emosional intellektin inkişaf etdirilməsi sayəsində yaşadığı cəmiyyətə və problemlərə həssas, məsuliyyətli, güvənli, problemlərinin həllində bacarıqlı, səbirli, dözümlü, qətiyyətli, mənəvi və əxlaqi dəyərlərə sahib, cəmiyyətə lazımlı şəxsiyyətin formalaşmasına nail olmaq olar. Bu prosesdə emosional intellekt bacarıqlarının, koqnitiv bacarıqlarla qarşılıqlı əlaqədə olduğu məlum olur.

Qloballaşma və informasiya çoxluğu ilə əlaqədar olaraq ictimai proseslər və dəyərlər sistemindəki sürətli dəyişmə fərqli əxlaqi anlayış və həyat formalarının formalaşması, zorakılığın məktəblərə yayılması, ailələrindən və yaşadıkları cəmiyyətdən uzaqlaşan şəxslərin artması psixoloqları, pedaqoqları və təhsil sistemini çətin vəziyyətə salmışdır. Həmçinin müəllimlərlə şagirdlər arasında pedaqoji ünsiyyət üslubunun düzgün seçilməməsi də təlim və təhsil prosesi zamanı müxtəlif növ çətinliklər yaranmasına səbəb

olur. Bu problemlər məktəblərdə aşağı akademik göstəricilərin artması ilə nəticələnir ki, bu da insanların bilik, bacarıq və vərdislərinin zəifləməsinə, şagirdlərin əksəriyyətində mənfi emosiyalar yaratmaqla yanaşı, qarşılıqlı güvən və inamın zəifləməsinə səbəb olur [5]. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında təkcə məktəblərin rolu deyil, şəxslərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərində edilən dəyişikliklər də böyük rol oynayır. Müasir təhsil sisteminə şəxsin zehni, fiziki, sosial və emosional baxımdan inkişaf etdirməyi hədəfləyən prinsipləri qəbul etdiklərinə baxmayaraq, bu prinsiplər hələ də özünü təcrübələrdə əks etdirməmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, insanın idrak proseslərinin və koqnitiv qabiliyyətlərinin inkişafı yalnız müstəqil şəkildə emosional inkişafı nəzərə alan təlim fəaliyyəti ilə birlikdə mümkündür.

Bütün bu problemlər qarşısında emosional intellekt anlayışı ənənəvi tədris və bu tədris formasının çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün çalışaraq, emosiya və tədris sahəsində yeni bir yanaşma olaraq özünü göstərir. Beləliklə, sosial və emosional baxımdan inkişaf edən və emosional intellektə malik olan bir şəxsin digərləri ilə müqayisədə həyatda daha xoşbəxt olacağı və ətrafdakı insanlara da xoşbəxtlik gətirəcəyi danılmaz faktdır. Emosional intellektin öyrənmə və təcrübə ilə inkişaf etdirilə bilməsinin

mümkünlüyü fikri pedaqoqların diqqətini daha da cəlb etmişdir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində emosional intellektin həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi, təhsil baxımından da vacib olduğu irəli sürülmüşdür. Bəzi tədqiqatçılar emosional intellekt ilə İQ arasında zəif, amma əhəmiyyətli bir əlaqənin olduğunu, digər tədqiqatçılar isə öyrənmə prosesində emosiyaların çox vacib olduğunu iddia edirlər [8, s 40]. Həmçinin emosional cəhətdən şəxsin sağlamlığının tədris prosesinə, yaxud akademik müvəffəqiyyətə müsbət təsir göstərməsi bir çox ədəbiyyatlarda qeyd edilmişdir. D.Qoulmen özünün universitetin birinci kursunda olarkən, girdiyi bir imtahanı emosional narahatlığın zəhin açıqlığı üzərindəki təsirinin ən dəqiq sübutu olduğunu söyləmişdir. Belə ki, imtahan suallarını gören D.Qoulmen ümitsizcəsinə bir saat müddətində suallara baxaraq dayanmışdır. Özünün söylədiklərinə əsasən “zəhərli ot yeyən heyvan kimi idim, hətta xəyal belə qura bilmirdim” deyə öz vəziyyətini təsvir etmişdir. Belə ki, D.Qoulmen bu hadisəni emosional beynin, düşünən beyinə hakim ola biləcəyini, hətta onu iflic edə biləcəyinə əyani sübut olaraq göstərmişdir [1, s. 116]. Bu səbəblərdən dolayı pedaqoqlar təhsil prosesinin bütün mərhələlərində ünsiyyət çətinlikləri, nitq pozuntuları, mədəni fərqliliklər, yüksək qayğı və

utancaqlıq kimi emosional narahatlıqlara səbəb ola biləcək amillərin fərqində olmalı və bu kimi hallar yaşandıqda onu aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar [8, s. 39].

Emosional intellekt göstəricilərindən xüsusilə emosiyalarını idarəetmə və özünü təhrik etmənin (motivasiya) təhsil baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi xüsusilə vurğulanmışdır. Dünyaca məşhur olan Türk lokum testi buna yaxşı bir nümunə olaraq göstərilə bilər. Dörd yaşında olan uşaqlara iki seçim təklif edilir. Onlar ya on beş dəqiqə qarşılırdakı lokumu yemədən gözləyəcək və onlara mükafat olaraq iki dənə əlavə lokum veriləcəkdir, ya da gözləmədən qarşılırdakı lokumu yeyəcək və bu tək lokumla kifayətlənməli olacaqdılar. Bu testin tətbiq olunduğu uşaqlar on iki və on dörd il sonra təkrar izləniləndə təəccüblü nəticələr ortaya çıxmışdır. Dörd yaşındaykən öz istəklərini idarə edərək gecikdirən uşaqlar sosial baxımdan daha müvəffəqiyyətli olmaqla yanaşı, özünü ifadə etməkdə, problemlərlə mübarizə aparmaqda daha uğurlu nəticələr əldə etmiş, eyni zamanda akademik göstəriciləri daha yüksək olaraq qarşısına qoyduqları məqsədə çatmağı bacaran şəxslər olduğu məlum olmuşdur.

Digər təcrübədə isə Amerikadakı məktəblərdə, Asiya mənsubiyyətli amerikalı şagirdlərin ağı dərililərə

nisbətdə daha müvəffəqiyyətli olduqları müşahidə edilmişdir. Bunun səbəbi bir çox amerikalı ailələrin uşağının zəif cəhətlərini bilib diqqət göstərməyi və güclü olduğu sahələri müəyyənləşdirərək bu sahələrə üstünlük verməkləridir. Asiya mənsubiyyətlilər isə uşağın göstəriciləri yaxşı olmadığı təqdirdə ona daha çox çalışmağa və müvəffəqiyyət göstərməyə məcbur edirlər. Bu mövzuda tədqiqat aparən başqa tədqiqatçılar da emosional intellektin təhsil baxımından əhəmiyyətini qeyd edərək aşağıdakı fikrə gəlmişlər.

- Emosional intellekt bacarıqları, güclü təhsil vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər;
- Emosional intellektin inkişafı təhsilin hər mərhələsində vacibdir;
- Emosional intellektin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, əqli intellekt potensialının daha çox və daha səmərəli istifadəsini təmin etmək mümkündür. Başqa sözlə, emosional intellektin inkişafı akademik nailiyyətlərə təsir göstərir.

Əvvəl qeyd edildiyi kimi, emosional intellektin inkişafının köklərinin uşaqlığa qədər gedəcəyi söylənilir. İllər ərzində emosional intellektin inkişafını nəzərə alaraq ibtidai məktəb illərindən etibarən şagirdlərə emosional intellekti inkişaf etdirən proqramların tətbiq olunması lazımdır. Çünki ibtidai məktəb illəri uşaqların cəmiyyətə qa-

tıldığı və ictimailəşdiyi ilk mühitlərdən biridir. Müəllimlər uşaqların emosional inkişafı ilə maraqlanmalı və onlara özlərini ifadə edəcək ətraf mühit yaratmalıdırlar. Belə ki, uşaqlara emosional və sosial bacarıqları olan hərtərəfli təlim verildikdə, bunun onları pis vərdislərdən, konfliktlərdən, mübahisə kimi xoşagəlməz hallardan uzaqlaşdırdığı məlum olmuşdur. Bundan əlavə, məktəblilər arasında geniş yayılmış siqaret vərdişi, özünəqapalılıq, ümitsizlik, qida pozuntuları və davamiyyətin olmaması kimi vəziyyətlərdə emosional intellektin zəif olmasının göstəricisidir.

Bəzi tədqiqatçılar yüksək IQ səviyyəsinə sahib olan insanların emosional intellekt səviyyəsinin aşağı olduğunu qeyd etmişdirlər. Tədqiqatçılara görə IQ-nün zirvəsində emosional intellekt əskikliyi vardır və bu insanların əsasən yalnızlığa və depressiyaya meyilli olduqları, həmçinin daha aqressiv və əsəbi olduqları müşahidə edilmişdir [7, s. 20]. Bugünkü müəssisələrin, demək olar ki, hamısı müxtəlif mühitlərə uyğunlaşan, komanda işinə və sosial bacarıqlara malik olan işçiləri axtarır. Buna görə şagirdlərə emosional intellekt anlayışının aşılması onların həm digər insanlarla yaxşı əlaqələrə sahib olmasını, həm də cəmiyyətin fəal və məhsuldar üzvləri ola bilmələri üçün maraq və qabiliyyətlərinə uyğun peşə seçimini etmələrini təmin edəcək-

dir. Amma emosional intellektin ədəbiyyatlarda perspektivli potensialına baxmayaraq, praktikada bu qədər uğurlu olmamışdır. Bunun səbəbi isə onun yanlış qavranılması və ya təhsil proqramlarının qeyri-kafi olduğunu və tələbələrin özlərini inkişaf etdirmək istəmədiklərindən qaynaqlana bilər.

Ölkəmizdə emosional intellektin təhsildə vacibliyini aşağıdakı reallıqlarla izah etmək olar:

- Elm və texnologiya sahəsindəki inkişaf prosesi yeni yetişən gənc nəslin seçimlərini artırmaqla yanaşı, onların daha düzgün qərarlar qəbul etmələri üçün qarşılıqlı bir sıra alternativ variantlar da təklif edir. Bu variantlar arasında ən doğrusunu seçməmə məhz emosional intellektin inkişaf etməsi nəticəsində mümkündür.

- Yeni nəsil inkişaf edən və dəyişən dəyərlər sistemi, milli və mənəvi dəyərlər mövzusunda boşluqlar, ailədaxili konfliktlər, ailə təzyiqi, boşanma faizinin artması kimi səbəblər nəticəsində bir şəxsiyyət axtarışına girmişdir.

- Universitetə qəbul imtahanının mövzuları bəzən məktəbdə keçirilənlərlə tam uyğun gəlmir ki, bu da universitetə qəbul imtahanına hazırlaşan tələbələrin psixoloji cəhətdən güclü olmasını tələb edən mürəkkəb bir hazırlıq prosesi tələb edir.

Müxtəlif səbəblərdən dolayı getdikcə çətinləşən həyat şəraiti (ailə problemləri, işsizlik, iqtisadi problemlər

və s.), müasir dövrdə məktəblərdə artmaqda olan alkoqol, siqaret və narkotik vasitələrin qəbulu, müxtəlif davranış pozuntuları və intihara cəhd, davamiyyətin aşağı olması, dərəcə marağın olmaması kimi bəzi neqativ tendensiyalar müşahidə olunur.

Təhsil sahəsində milli proqramlar hazırlanarkən bu cəhətlərə xüsusi fikir verilməlidir. Çünki müasir qloballaşma əsrində hər bir dövlətin, xalqın gələcək taleyi məhz onun malik olduğu elmi-intellektual və mənəvi potensialından asılıdır. Məlumdur ki, təhsil milli intibahı təmin edən ən başlıca vasitə kimi cəmiyyətin əsaslı problemlərinin həllində açar rolunu oynayır. Bəşəriyyətin çoxəsrlik təcrübəsi təsdiqləyir ki, iqtisadi inkişafın strategiyasını elmi əsaslar üzərində qurmaqla təhsilin inkişafını dövlət quruculuğu prosesinin mühüm təminatı sayan, hər zaman yeniliklərə istinad edən dövlətlər tərəqqiyə nail olaraq dünya arenasında özünəlayiq yer tutur. Ona görə də, sadalanan istiqamətlər üzrə işin qurulması insan faktorunun təbii imkanlarını, emosional və intellektual qabiliyyətlərini daha dürüst üzə çıxarmaqla yetişməkdə olan hər bir vətəndaşa gələcək həyat və fəaliyyəti üçün düzgün seçim şəraiti yaradılacaqdır. Perspektiv fəaliyyətimizi bu müstəvidə qurmaqla intellektual bacarığa və mənəvi potensiala malik, rəqabətədavamlı, ölkəsini dünya dövlətləri arasında layiqincə tanıtdır-

mağa qadir vətəndaşların yetişməsinə nail olmaq olar [10].

Ədəbiyyatlarda geniş olaraq yer alan bir çox tədqiqatlarda şəxslərin emosional intellektə sahib olmalarının əhəmiyyətini vurğulayaraq, təhsildə emosional intellektin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Təhsildə emosional intellekt iki aspektdə nəzərdən keçirilməlidir. Birincisi, bu keyfiyyətləri şagirdlərə, tələbələrə necə qazandıra bilərik? Digəri isə, təhsil prosesində emosional intellekt bacarıqlarından necə faydalana bilərik? Emosional intellekt bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi çətin, uzun və çox əmək tələb edən bir prosesdir. Bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün bir dərs saatında və ya proqramda deyil bütün təhsil prosesində planlanması lazımdır. Emosional intellekt bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə:

- Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasının təmini məqsədilə emosional intellektin əhəmiyyəti diqqətdən kənar qalmamalı və bütün təhsil səviyyələrində və xüsusilə məktəbəqədər dövrdə təhsil proqramlarına daxil edilməlidir;
- Psixoloji cəhətdən sağlam bir cəmiyyətin formalaşması üçün uşaq sahibi olmaq istəyən valideynlərə “ana-ata” təhsili icbari şəkildə tədris edilməlidir;

- Müəllimlərin emosional intellektə sahib olması ardıcıl, şəffaf, sabit bir yanaşma və əməkdaşlıq tələb edir. Bu səbəblə müəllimləri yetişdirən təhsil müəssisələrində, müəllim namizədlərinin emosional intellektini inkişaf etdirən təşkilatların olması vacibdir;
- Məktəb proqramlarında tədrisdə emosional və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsinə şərait yaradıldığı kimi, dərstdən xaric də bu fəaliyyətləri inkişaf etdirən proqramlar hazırlanmalıdır.

Bu zaman, ilk növbədə, məktəb rəhbərliyinin, işçilərinin, müəllimlərin və valideynlərin maarifləndirilərək təhsil prosesində birbaşa və dolayı iştirakının təmin edilməsi, daha sonra sinif daxilində müəllim tərəfindən və sinifdən xaricdə isə bütün məktəb işçilərinin fəal olaraq iştirakı nəticəsində emosional intellektin inkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir. Bundan əlavə, şagirdlərin müxtəlif metodik vasitələrlə emosional intellektinin ölçülməsi və qiymətləndirmələrin nəticələri haqqında məktəblər və ailələrlə bölüşmək üçün müntəzəm görüşlər keçirmək lazımdır. Ancaq belə bir proqramı qəbul edən bir məktəbin fəlsəfəsi, “insanın öz-özünü kəşfetməsi, dünyanı kəşf etməsindən daha önəmlidir!” – “nə sualını bilmək harada, necə və nə üçün suallarını bilmək qədər vacib deyildir.” şəklində olmalıdır [9].

Şagirdlərin emosional intellekt bacarıqlarını inkişaf etdirməsi üçün yeni öyrənmə yanaşmaları qəbul edilməsi vacib hesab olunur. Emosional intellektin inkişafı üçün təhsil proqramlarının ailə təhsili, məktəbəqədər təhsil, ibtidai təhsil və orta təhsilin bütün mərhələləri və universitetdə təhsili bu anlayışa uyğun şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir.

Çağdaş dövrdə xüsusilə, tələbələrin öz yaxın əhatəsi və cəmiyyətlə birbaşa əlaqə qurmaları təhsil və təlimin daha effektiv olmasında böyük rol oynayır. Bu əsasda, xüsusən də təhsil sahəsində tələbələrin emosional intellektin yaratdığı imkanlardan istifadə etmələri təlim fəaliyyətində və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində müvəffəqiyyət əldə etmələri üçün çox vacibdir. Bir çox tədqiqatlar nəticəsində, insanların müvəffəqiyyət əldə etmələri üçün emosional intellektin (EQ) əqli intellektdən (IQ) daha da vacib olduğu müəyyən edilmişdir.

Tələbələrdə emosional intellektlə təlim müvəffəqiyyəti arasındakı əlaqənin ölçülməsi məqsədilə I-IV kurs 100 nəfər tələbə arasında sorğu (“Google forms” vasitəsilə) aparılmışdır. Sorğuda, məlumatların normal qiymətləndirmə göstərib-göstərmədiyini də araşdırıldı. Bu məqsədlə Kolmoqorov-Smirnov testindən istifadə olundu. Sorğu 14 mülahizə və 6 şkaladan ibarətdir. Sorğuya verilən cavablar tamamilə razı deyiləm, razı deyiləm,

qərarlıyam, razıyam, təməmilə razıyam – olaraq qeyd olunmuşdur. Verilən mülahizələr emosional intellektin ölçülməsi məqsədilə nəzərdə tutulan ümumi variyasiyanın 66,36%-ni əhatə edir. Ümumiyyətlə, ümumi variyasiya

üçün 0,66 və yuxarı bir dəyərin olması tədqiqat üçün müsbət göstərici hesab olunur. Aşağıdakı cədvəldə, emosional intellektin ölçülməsi məqsədilə aparılan analizin nəticələri verilmişdir.

Cədvəl 1.

Aparılmış sorğunun nəticələri

Mülahizələr	Şkala 1 (Özünə-inam)	Şkala 2 (Özünüqiy-mətləndirmə)	Şkala 3 (Adaptasiya)	Şkala 4 (Ümumi psixi vəziyyət)	Şkala 5 (Stress dözümlülük)	Şkala 6 (Özünüidare-etmə)
İnsanların nə düşündüyünü deyə bilərəm	,725					
Kiminləsə eyni fikirdə olmayanda həmin an etirazımı bildirirəm	,750					
Başqalarına əsəbləşəndə bunu üzlərinə deyə bilirəm	,827					
Həyatda nələr etmək istədiyimə dair dəqiq bir fikrim yoxdu		,672				
Hansı mövzularda daha müvəffəqiyyətli olduğumu bilmirəm		,765				
Son bir neçə il ərzində çox az uğur əldə edə bildim		,623				
Yeni işlərə başlamaq mənim üçün çətindir			,769			
Yeni şəraitə adaptasiya olmaq mənim üçün asandır			,897			
Özümü tez-tez pis hiss edirəm				,720		
Həyatdan zövq almıram				,830		
Stressə dözümlüm azdır					,816	
Üzücü hadisələrlə üzləşmək mənim üçün çətindir					,832	
Əsəbimə nəzarət etmək mənim üçün çətindir						,806
Əsəbləşmədən stresin öhdəsindən gələ bilərəm						,836
Cronbach Alpha Qiymətləri	3,034 α =0,675	1,691 α=0,517	1,330 α=0,682	1,169 α=0,578	1,058 α=0,604	1,009 α=0,570
Faiz nisbətləri	%21,671	%12,078	%9,501	%8,348	%7,559	%7,209

İfadələrin təhlili Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) nümunə adekvatlığı və Barlett testinə əsasən müəyyən edilmişdir. Bu iki testin müsbət nəticəsi ifadələrin faktor təhlili üçün əsas şərtidir. Barlett testi ifadələr arasında kifayət qədər əlaqənin olub-olmadığını göstərir. Barlett testinin p dəyərinin 0,05 -dən az olması faktor təhlili üçün dəyişənlər arasında kifayət qədər əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Bu araşdırmada Barlett testinin p dəyəri 0.000 idi. Bundan əlavə, bu işdə nümunə adekvatlıq testi olaraq bilinən KMO testinin dəyəri isə 0,707 idi. Təhlil apararkən hər bir mülahizəyə verilən cavablar nəzərə alınmış və aşağı həddi 4.7 bal olaraq qəbul edilmişdir. Daha sonra analiz nəticəsində ortaya çıxan altı şkalanın hər birinin etibarlılıq səviyyəsi araşdırılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

Şkala 1 (Özünəinam) – Cronbach's $\alpha = 0.675$

Şkala 2 (Özünüqiymətləndirmə) – Cronbach $\alpha = 0.517$

Şkala 3 (Adaptasiya) – Cronbach $\alpha = 0.682$

Şkala 4 (Ümumi psixi vəziyyət) – Cronbach $\alpha = 0.578$

Şkala 5 (Stresə dözümlülük) – Cronbach's $\alpha = 0.604$

Şkala 6 (Özünüidarəetmə) – Cronbach $\alpha = 0.570$

Aparılan sorğu nəticəsində iştirakçıların verdiyi cavablara əsasən iştirakçıların 21,6 %-də özünəinam şkalası, 12%-də isə özünüqiymətləndirmə şkalası üzrə yüksək göstəricilər əldə olunmuşdur. Bu göstəricilərin tam əksi olaraq isə iştirakçıların 7,2%–7,5%-də isə stresə dözümlülük və özünüidarəetmə şkalaları üzrə daha aşağı göstəricilər qeyd olunmuşdur. Digər iki şkalalar adaptasiya və ümumi psixi normallıq vəziyyəti üzrə iştirakçıların 8,3%-9,5%-də olmaqla orta göstəricilər qeydə alınmışdır.

Bütün bu məsələlərlə bağlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sisteminin, ümumən isə şəxsiyyətin sosial inkişafını şərtləndirən dövlət strukturu kimi ali məktəblərin qarşısında bir sıra vacib məsələlərdən biri də tələbələrin fiziki, psixi və mənəvi sağlamlığının qorunmasıdır. Ali təhsil şəxsiyyətin sosial tərbiyəsində sonuncu pilləni tutur. Bu sistem dövlətin ixtisaslaşmış, mədəni və intellektual elitasını formalaşdıran mühüm bir institutdur. Bununla bərabər sosial təbəqələşmə şəraitində gənclərin təhsil almaq, yaxşı iş tapmaq, tibbi, sosial-məişət, lazımi bilik, bacarıq, vərdişlərə yiyələnmə və s. xidmətlərindən istifadə etmək şansları bərabər olmur.

NƏTİCƏ

Emosional intellekt sahəsində aparılan tədqiqatların təhlili belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, insanların həyatdan zövq ala bilməməsi, özünü xoşbəxt hiss etməməsi, həyatda məqsədə nail ola bilməmək və müvəffəqiyyət əldə edə bilməyin mümkün-süzlüyü insanlarda apatiya halları yaranmasına, streslərin sayının artmasına səbəb olur ki, bu da, öz növbəsində, şəxsiyyətin cəmiyyətə uyğunlaşmasını pozaraq cəmiyyətdə bir sıra neqativ hallar yaranması ilə nəticələnir. Bunun da nəticəsi olaraq gənclərin mənəvi dəyərlər və yönümləri məhv olur, sağlamlıq vəziyyəti pisləşir, inamsızlıq, ümitsizlik yaranır, gənclər arasında cinayətkarlıq, narkotik maddələrdən və alkoqoldan istifadə halları getdikcə artmağa başlayır. Bu cür neqativ halların aradan qaldırılması üçün tələbələrin psixi sağlamlığına təsir göstərən amillər araşdırılmalı, təlim-tədris prosesində intellektual inkişafı yanaşı, emosional intellektin də inkişafı nəzərə alınmalı və psixoprofilaktik tədbirlər sayəsində neqativ halların qarşısı alınmalı və ya mənfi təsiri azaldılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д.Гоулман. – АСТ Москва, 2009. – С. 478
2. Манойлова М.А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся. - Псков: ПГПИ, 2004. - 140 стр
3. Brackett, M. A., Rivers, S. E., and Salovey, P. (2011). Emotional intelligence: implications for personal, social, academic, and workplace success. *Psychology* 1, 88–103. doi: 10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x
4. Salovey, P. ve Mayer, J.D.(1990), “Emotional Intelligence”, students at risk for school failure”, *Journal of Applied Psychology*, 82, 221-234
5. Salovey, P., and Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagin. Cogn. Personal.* 9, 185–211.
6. Finn, J. D., & Rock, D. A. (1997). Academic success among students at risk for school failure. *Journal of Applied Psychology*, 82, 221–234.
7. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence. Why it can matter more than IQ. New York: Bantam Books
8. Costa, A., and Faria, L. (2015). The impact of emotional intelligence on academic achievement. *Learn. Individ. Differ.* 37, 38–47.
9. Holmes, R., Hazadiah, M. D., & Habibah, A. (2005). A guide to research in the social sciences.

10. Petaling Jaya: Prentice Hall. emotional intelligence: A means to improve academic performance. NASPA Journal, 44(3).
Jaeger, A. J. & Eagan, M. K. (2007). Exploring the value of

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN EFFICIENCY OF TRAINING ACTIVITY

Asadova Nazrin

ABSTRACT

The main purpose of this research is to find if there is a statistical relationship between emotional quotient levels and academic achievement or not. 100 students from various universities took part in this quantitative research as a respondent.

According to the results of this research, there is a positive, and meaningful relationship between emotional quotient and academic achievement. However, the relationship was found between academic achievement and self-confidence, self-evaluation, general mood, endurance, self-control which were evaluated as dimensions of emotional quotient. The only adjustment has a meaningful relationship with academic achievement.

Rəyçi: M.H.Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
Məqalə redaksiyaya 25 dekabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ İDDİA SƏVİYYƏSİ

Aytən Mütəllimzadə,

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: ayten.mutellimzade@icloud.com

Açar sözlər: *şəxsiyyət, özünüqiymətləndirmə, V.Ceyms, iddia səviyyəsi, özünüdərkətmə, refleksiya, mən obrazı*

Keywords: *personality, self-esteem, W.James, level of pretensions, self-awareness, reflection, self-image*

GİRİŞ

Şəxsiyyətin inkişafının mərkəzində dayanan əsas məsələlərdən biri də özünüqiymətləndirmənin formalaşmasıdır. Özünüqiymətləndirmə insanın özü haqqındakı təsəvvürlərindən və digər insanların onun haqqındakı düşüncələrindən ibarətdir. Hər bir şəxs həm özünü müşahidə edir, həm də refleksiya yolu ilə digər insanların gözündə necə göründüyünü, davranış və rəftarının insanlar tərəfindən necə qarşılandığını müəyyənləşdirməyə çalışır.

Özünüqiymətləndirmənin üç forması mövcuddur – ümumi, xüsusi və operativ. Xüsusi özünüqiymətləndirmə şəxsin sahib olduğu konkret bacarığına, bir fəaliyyət sahəsinə dair təsəvvürlərinə əsasən formalaşır. Ümumi özünüqiymətləndirmə isə şəxsin həyatı boyunca bütün sahələrdə, ümumi bacarıq-

larını, fiziki görünüşünə dair fikirlərini və s. özündə ehtiva edir. Operativ özünüqiymətləndirmə isə cari zamanda insanın özünü situativ özünüqiymətləndirməsidir.

Özünüqiymətləndirmə səviyyəsi həm adekvat həm də qeyri-adekvat ola bilər. Adekvat özünüqiymətləndirməyə malik olan insanlar öz bacarıqlarını real qiymətləndirirlər, lakin bacarıqlarını doğru qiymətləndirməyən insanlarda isə qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə formalaşmış olur. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə iki formada təzahür edir – qeyri-adekvat yüksək və qeyri-adekvat aşağı. Özü haqqında təsəvvürləri qeyri-real yüksəkdirsə, həmin insan özünü tənqid etməyi bacarmır, özünə qarşı əsassız inamı formalaşır. Bəzi hallarda isə şəxs özünü aşağı qiymətləndirir, özünə

qarşı həddindən artıq çox tənqid edici münasibət bəsləyir, bütün vəziyyətlərdə özünü günahlandırmış olur. Adekvat özünüqiymətləndirməyə malik olan insanın özü haqqındakı təsəvvürləri real olur, əzmkarlıq, özünə inam, məsuliyyət hissi, tələbkarlıq və s. münasibət keyfiyyətlər formalaşmış olur.

Mən obrazlarının müxtəlif formaları arasındakı münasibət özünüqiymətləndirməyə təsir edir.

Özünüqiymətləndirmə “Real”, “İdeal”, “Sosial” və “Fiziki” mən obrazları haqqında formalaşan bütün təsəvvürləri özündə ehtiva edir. Beləki, özünüqiymətləndirmə və mən obrazı mənlik şüurunun struktur komponentlərinə aiddir. Mənlik şüurunun özünəməxsus funksiyaları vardır:

1. Tənzimedicici funksiya: Mənlik şüuru özünütənzimləmə funksiyasını həyata keçirir. Fərqli situasiyalardan aslı olaraq insan öz hərəkətlərini, davranış və rəftarını müəyyən etməyə çalışır, hisslərini idarə etməyi öyrənir. Adekvat özünüqiymətləndirmənin formalaşmasında mənlik şüurunun bu funksiyasının rolu əsasdır.

2. Motivasiyaedicici funksiya: “İdeal” və “Real” mən obrazları arasında uyğunluq və ya ziddiyyət yaranması müvafiq olaraq mənlik şüurunada təsir edir. İdeal obraza çata bilmək üçün insan öz üzərində çalışır, özünü inkişaf etdirir. Beləki, real mən ideal mənə nə qədər yaxın olarsa özünüqiymətləndirmə də adekvat səviyyədə olur.

İnsan özünü tənqid edərək, səhvlərini və doğrularını görməyə çalışın tənqid etdikcə özünütərbiyə etmiş olur.

2. Formalaşdırma funksiyası: Xarakter xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mənlik şüurunun əhəmiyyətli rolu vardır. İnsanın özü haqqındakı təsəvvürləri, xarakteri özünüqiymətləndirməyədə təsir etmiş olur.

Özünüqiymətləndirmə də müəyyən funksiyaları icra edir. Bu funksiyalar fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasına və şəxsiyyətin inkişafına təsir etmiş olur. Özünüqiymətləndirmənin əsas funksiyaları aşağıdakı kimidir [11]:

1. Emosional funksiya: İnsanın öz sahib olduğu xarakter keyfiyyətləri ilə qürur duymasını və ya mənfi xüsusiyyətlərinə görə narahatlıq keçirməsinə şərait yaradır.

2. Proqnozlaşdırma funksiyası: İnsan daima “mən nəyi bacarıram?” düşünür və fəaliyyətini buna əsasən tənzimləməyə çalışır. Bu funksiyanın təsiri ilə insanın şəxsi təcrübəsi formalaşdırır, insan bacaracağı işləri müəyyənləşdirir, davranışının nəyə səbəb ola biləcəyini proqnozlaşdırmış olur.

3. Müdafiəedicici funksiya: İnsanı uğursuzluqdan qaçıb nailiyyət qazanmağa təşviq edir və fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasını təmin edir.

4. Tənzimləmə funksiyası: İnsan nailiyyət əldə edə bilmək üçün davamlı olaraq davranışını tənzimləyir. İnsan

“özümü necə aparmalıyam?”, “necə davranmalıyam?” düşünür və konfliktlərdən qaçmağa çalışır (beləki, daxilən konfliktləri olan insan bunu ətrafdakı digər insanlarda yansıdır).

Özündən razılıq və ya narazılıq dərəcəsini əks edən özünüqiymətləndirmə insanın öz uğur və ya uğursuzluğunu qəbul edərək, iddia səviyyəsi üçün zəmin yaradır. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi arasında asılılıq mövcuddur.

İnsanın sahib olduğu bacarıqlara əsasən, müvafiq çətinlik səviyyəsində olan hədəflərə çatmaq üçün göstərdiyi səyə iddia səviyyəsi deyilir. İddia səviyyəsi və özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı arasında bir əlaqə mövcuddur.

Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə qeyri-real (yüksək və ya aşağı ola bilər) iddia səviyyəsi ilə əlaqədardır. Adekvat özünüqiymətləndirməsi olan insanın iddia səviyyəsi yüksək olmur. Özünüqiymətləndirmə aşağı olarsa iddia səviyyəsi ifrat yüksək səviyyədə ola bilər.

İddia səviyyəsi və özünüqiymətləndirmə arasındakı bağlılığı müəyyən etmək üçün amerikalı psixoloq Vilyam Ceyms özünüqiymətləndirmənin formuluunu müəyyənləşdirmişdi (Özünüqiymətləndirmə = müvəffəqiyyət / iddia səviyyəsi). Beləki, V.Ceymsin qeyd etdiyi formulda iddia səviyyəsi və özünüqiymətləndirmə arasında tərs asılılıq

mövcuddur. Yəni iddia səviyyəsi artarsa, özünüqiymətləndirmə aşağı olacaq, iddia səviyyəsi azalarsa, özünüqiymətləndirmə yüksək olacaq [14].

İddia səviyyəsi və özünüqiymətləndirmə qarşılıqlı vəhdətdədir və birbirini şərtləndirirlər. Real iddia səviyyəsinə malik olan insanların özünüqiymətləndirmə səviyyəsi yüksək olur, onlar qarşılarına qoyduqları məqsədlərə çata bilirlər. Qarşılaşdığı uğursuzluqlarla mübarizə aparmağı, iradəli, əzmlı və məqsədyönlü olmağı bacarırlar və daha da məhsuldar olurlar.

Adekvat özünüqiymətləndirməyə malik olan insanların sahib olduğu xüsusiyyətlər [9]:

- güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyi bacarırlar;
- bilik və bacarıqlarını doğru qiymətləndirirlər (şişirtmirlər);
- səhvlərini görmək iqtidarında olurlar;
- hər zaman məsuliyyətli və diqqətçil olmağa çalışırlar;
- digər insanlara hörmətlə yanaşırlar;
- müstəqil qərar verməyi bacarırlar;
- konfliktə meyilli deyil, münasibətləri tənziqləməyi bacarırlar və s.

Qeyri-adekvat yüksək özünüqiymətləndirməyə malik olan insanların sahib olduğu xüsusiyyətlər [9]:

- uğursuzluqlarını görməzdən gəlməyə çalışır (psixoloji rahatlığını pozmaq üçün);

- öz zəif tərəflərini güclü tərəfləri kimi göstərməyə çalışır (aqrəssiv davranışını əzmkarlıq kimi qiymətləndirir);
- insanları dinləməyi bacarmır;
- öz səhvlərində və uğursuzluqlarında hər zaman başqalarını günahlandırır;
- tənqidi heç bir halda qəbul etmir;
- sahib olduğu bacarıqları həddindən artıq şişirdir;
- digər insanları daima alçaldır;
- isterik xüsusiyyətlərə sahibdi və s.

Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirməyə malik olan insanların sahib olduğu xüsusiyyətlər [9]:

- qərar verməkdə çətinlik çəkirlər (özlərinə inamı aşağı olduğu üçün);
- ətrafındakı insanlardan daima kömək gözləyirlər;
- digər insanların təsirinə tez düşürlər;
- natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkirlər;
- özlərini həddindən artıq çox tənqid edirlər;
- özlərinə və digər insanlara qarşı çox tələbkar olurlar;
- tez-tez konflikt yaradırlar və s.

NƏTİCƏ

Yaş artdıqca özünüqiymətləndirmə adekvat olur. Xüsusəndə yeniyetmələrdə və gənclərdə isə qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə olur. Təbii ki,

Adekvat və qeyri adekvat (yüksək və aşağı) özünüqiymətləndirməyə malik insanların bir neçə əsas göstəricilərini qeyd etmişik, lakin bu göstəricilər daha çoxdur.

Mən obrazları arasındakı münasibətin özünüqiymətləndirməyə təsirini qeyd etmişdik. Beləki, Karl Rocers qeyd edirdi ki, real və ideal mən arasında mövcud olan uyğunsuzluq nevroza səbəb ola bilər. İnsan daima özünü inkişaf etdirib ideal mən obrazına uyğun olmağa çalışır və istədiyi ideal obraza yaxınlaşa bilmirsə, real və ideal mən arasındakı məsafə artır. İnsan istədiyi müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədikcə, ideal mən obrazına çatmaq üçün qarşısına daha çox məqsədlər qoyur (bu məqsədlər üçün yetəri qədər potensiala sahib olmasa belə) və iddia səviyyəsi artmış olur. Bununla da insanın özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı olur. Əgər ideal mən və real mən arasında yaxınlaşma varsa, özünüqiymətləndirmə adekvat olur və iddia səviyyəsi real olur. İdeal və real mən obrazı arasındakı münasibətin kəskin pozulması şəxsiyyətin destruksiyasına gətirib çıxara bilər.

yeniyetmə və gənclərin gələcək planları çox olur və buna müvafiq olaraq qarşılıqlarına daha çox məqsədlər qoyurlar. Lakin yetkin insan artıq müəy-

yən həyat yolunu keçmiş və bu yolda bacardığı qədər qarşısına qoyduğu məqsədlərinə çatmışdır.

Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi insanın fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edir və onun şəxsiyyət kimi inkişafına təsir edir. İnsanların başqa insanlarla münasibətləri, uğur qazanıb nailiyyət əldə etmələri, uğursuzluqlara qarşı münasibətləri və müxtəlif situasiyalardakı davranışları özünüqiymətləndirmədən və iddia səviyyəsindən asılıdır. Özünüqiymətləndirmə insan anadan olduğu gündən bəri müxtəlif faktorların təsiri ilə formalaşır, inkişaf edir və şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. İnsanların digər insanlarla münasibətləri, nailiyyət əldə etməkləri, uğursuzluqlara qarşı münasibətləri və müxtəlif situasiyalardakı davranış və rəftarları özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва, Прогресс, 1986, 422 с.
2. Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. Москва, Педагогика, 1991, 368 с.
3. Захарова А.В. Структурно-динамическая модель самооценки // Вопросы психологии № 1. Москва, 1989, с. 5-14
4. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва, Просвещение, 1989, 254 с.
5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб: Питер, 1997, с. 169.
6. Bandura A. Regulation of Cognitive Processes Through Perceived Self-Efficacy // *Developmental Psychology* № 25. California, 1989, p. 729-735
7. Rogers K.R. Psychotherapy and personality change. Chicago, 1954, 344 p.
8. <http://www.myshared.ru/slide/157502/>
9. <https://www.blog.centrapersona.com.ua/samoostenka-ee-adekvatnost-i-sposoby-ee-povysit/>
10. <https://www.dissercat.com/content/sootnoshenie-samoostenki-i-urovnya-prityazaniy-ego-vliyanie-na-lichnostnyeosobennosti>
11. <https://www.helpiks.org/2-3453.html>
12. <https://www.psy.wikireading.ru/97137>
13. <https://www.science-education.ru/article/view?id=15797>
14. https://www.studbooks.net/906030/psixologiya/ponyatie_urovnya_prityazaniy_psihologii
15. <https://www.studizba.com/files/show/doc/63002-1-129156.html>

PERSONAL SELF-ESTEEM AND LEVEL OF PRETENSION

Ayten Mutallimzadə

ABSTRACT

Self-esteem has been formed and developed under the influence of different factors since the moment a person was born and forms the core of the personality. Self-esteem consists of a person's thoughts about itself and other people's thoughts about it. The person's relations with other people, his successes, his stance against failures, and his behavior and attitudes in different situations are related to his self-esteem and level of pretension. If the level of pretension is objective, self-esteem will be adequate, if the level of pretension is not objective, self-esteem will be inadequate. The article talks about the concept of self-esteem, its ability to change, the types and levels identified. The level of self-esteem and the level of pretension ensures the effectiveness of a person's activity and affects his development as a person.

Rəyçi: R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 15 dekabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

GİMNASTLARIN YARIŞLARA PSIXOLOJİ HAZIRLIĞININ İSTİQAMƏTLƏRİ

Nigar Yusifova,

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının doktorantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ1148

E-mail: gnigar_94@hotmail.com

Açar sözlər: *idman, gimnastika, emosional tənzimləmə, yarış, ideomotor uyğunlaşma, psixoloji, qabiliyyət*

Keywords: *sports, gymnastics, emotional regulation, horse racing, ideomotor adaptation, psychological, abilities*

GİRİŞ

Hec kimə sirr deyil ki, müasir dövrdə idman insandan böyük mənəvi və fiziki güc tələb edən fəaliyyət sahəsidir. Beləliklə idman hər kəsin yiyələnmə bilməyəcəyi əmək fəaliyyəti növü, xüsusi bir peşə sahəsi hesab olunur. Müəyyən bir fəaliyyətə hazırlıq, ilk növbədə, bu prosesdə insanın məhsuldar fəaliyyət göstərməsinə nail olmaqdır. İstənilən fəaliyyətin məhsuldarlığına bir sıra xüsusiyyətlərlə yanaşı, psixoloji amillər də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Çox təəssüf ki, bəzən bu proses kortəbii şəkildə həyata keçirilir və yaxud xüsusi şəkildə təşkil edilmir.

Müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq digər sahələr kimi idmanda və idman məşqlərində yeni inkişafa və

tərəqqiyə böyük ehtiyac duyulur. Xüsusilə də olimpiya idman növlərinə marağın yüksək olduğunu nəzərə alıqda bu daha da vacib bir məsələ kimi ön plana çıxır. Belə idman növlərindən biri də gimnastika hesab olunur. Bu gün ölkəmizdə gimnastika idman növünün yüksək inkişafını və gənclərin marağını nəzərə alsaq, bu növdə məşqlərə daha da ciddi formada yanaşmaq tələb edilir. Lakin məşqlərdə və yarışlarda idmançılarımızın yüksək nəticələr əldə etməsinə təkcə fiziki, texniki və taktiki baxımdan hazırlıqlı olmaları kifayət etmir. Yüksək zirvələri fəth etmək üçün bunlarla yanaşı, idmançıların psixoloji hazırlıqlarının yüksəldilməsi və inkişafına böyük ehtiyac duyulur və bu istiqamətdə psixoloji işin

aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, bir sıra tədqiqatçılar idmançıların psixoloji hazırlığının formalaşmasında iki mərhələ fərqləndirir:

1. Ümumi psixoloji hazırlıq
2. Xüsusi psixoloji hazırlıq

Ümumi psixoloji hazırlığın məzmunu idmançıların məşqdə uğur qazanmasına imkan verəcək keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Ümumi psixoloji hazırlıq məşq prosesində həyata keçirilir. O, taktiki, texniki hazırlıqla bir yerdə aparılır. Lakin, eyni zamanda idmandan kənar fəaliyyət prosesində də həyata keçirilə bilər. Bu o zaman özünü göstərir ki, gənc idmançı müstəqil şəkildə və ya kiminsə köməyi ilə öz psixi proseslərini, şəxsiyyət keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tapşırıqlardan istifadə edir.

Ümumi psixoloji hazırlığın tərkibinə aşağıdakıları aid etmək mümkündür.

1. Mühüm psixoloji funksiyaların və keyfiyyətlərin inkişafı: diqqət, təsəvvür, duyğu, təfəkkür, diqqət, təxəyyül;

2. Vacib peşəkar qabiliyyətlərin inkişafı: Hərəkətlərin koordinasiyası, emosionallıq, özünütəhlil qabiliyyəti;

3. Mühüm mənəvi-əxlaqi və iradi keyfiyyətlərin inkişafı: gimnastikaya məhəbbət, məqsədyönlülük, nizam-intizam, müstəqillik, inadkarlıq;

4. Psixi vəziyyətini tənzim etmək. çıxışdan əvvəl diqqətini toplamaq, çıxış zamanı öz gücünü səfərbər etmək, xoşagəlməz situasiyalara qarşı dayanma bilmək bacarığını inkişaf etdirmək.

Gimnastik hərəkətlərin effektiv yerinə yetirilməsi, intellektual, iradi və motivasiyon hazırlıq və təlim-tərbiyə üçün lazım olan psixoloji funksiyaların və keyfiyyətlərin inkişafı bütün pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsidir və gimnastların bütün hazırlığı dövründə həyata keçirilir (5, s.35).

Xüsusi psixoloji hazırlıq isə başlıca olaraq idmançılarda konkret yarışda iştirakına imkan verən psixoloji hazırlığın formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Bu zaman hazırlıq prosesində xüsusi tapşırıqlar həll edilir. Xüsusi psixi hazırlıq konkret yarışlara hazırlaşmaq və ya ayrıca bir tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı olmaqla özü də iki hissəyə bölünür.

Konkret yarışlara psixoloji hazırlıq özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

1. Hər bir gimnast üçün qarşıdakı həll edilməsi vacib olan xüsusi tapşırıqların qoyulması;

2. Gələcək rəqiblərinin rəqabətinin miqyası, yarışların keçirilməsinin yeri və şərtləri, o cümlədən iştirakçılar haqqında ətraflı məlumatın əldə edilməsi;

3. Gimnastlar arasında yarışda iştirak etmək üçün motivin yaradılması;

4. Gimnastlarda öz imkanlarına və gücünə inam formalaşdırmaq və qarşıdakı yarışlarda qoyulan hədəflərə çatmaq. Gimnastlarda özünəinam hissi idmançı tərəfindən “lehinə” və “əleyhinə” olan bütün amillərin əsaslı təhlili əsasında formalaşır.

5. Gimnastların mənfi düşüncə və hisslərdən qurtulmaları üçün rəqabət öncəsi emosional vəziyyətlərinə nəzarət edilməsi.

Konkret tapşırığın yerinə yetirilməsinə yönəlmiş psixoloji hazırlıq gimnastların psixoloji hazırlığını tamamlayır. Mürəkkəb bir tapşırığı yerinə yetirmək üçün gimnast bütün imkanlarını səfərbər etməli, öz psixikasının resurslarından səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacarmadır.

Qeyd edək ki, psixoloji hazırlığın bütün növləri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır və ümumi psixoloji hazırlığın əsasında yaranır.

Son dövrlər gimnastika sahəsində də psixologiyanın rolu get-gedə artmağa başlayır. Gimnastın şəxsiyyətinin formalaşmasına passiv şəkildə yanaşmaq, hər şeyin təcrübə nəticəsində əldə olunacağına ümid bəsləmək olmaz. Düzdü, yarışlarda iştirak təcrübəsi qazanan gimnast psixoloji hazırlıq bacarıqlarına da (ideomotor uyğunlaşma, davranışını tənzimləmə metodları və s.) yiyələnir. Lakin bu zaman qarşıya belə bir sual çıxır. Hər hansı bir gimnast bu təcrübəni passiv şəkildə əldə edə bilirmi?

Yaxın keçmişdə gimnastik tapşırıqlar daha sadə idi və artıq yetişmiş insanlar bu idman növünə gəlirdilər və 10–15 il ərzində uğurla çıxış edirdilər. Hal-hazırda isə gimnastların əsas kontingentinin kəskin şəkildə gəncləşməsi və uğurlu çıxış şərtlərinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq şəxsiyyəti fəal şəkildə tərbiyə etmək zəruridir. Bu zaman bir sıra psixoloji amillərin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (2, s.67).

Bu amillər içərisində, ilk növbədə, diqqəti cəlb edən hər bir gimnasta fərdi yanaşmanın olmasıdır. Bu məqsədlə hər bir gimnastın psixoloji xarakteristikasının tərtib olunması zəruridir. Gimnastın mühüm psixoloji xüsusiyyətlərindən biri gimnastın tipoloji, xüsusən də sinir sisteminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu cür məlumatlar obyektiv şəkildə yalnız psixoloqların köməyi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Dərin laborator müayinə gimnastın tipoloji xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verə bilər. Bununla birlikdə pedaqoji müşahidənin sistemləşdirilmiş materiallarından və gimnastların psixoloji xüsusiyyətləri əsasında məşqçi tərəfindən də tipoloji xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilə bilər. Pedaqoji müşahidələr gimnastın sinir sisteminin qüvvətli-zəif, tarazlıq-qeyri tarazlıq, hərəkətlik-ətalət kimi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Qeyd

etmək lazımdır ki, sinir sisteminin xüsusiyyətləri insan davranışını, xarakterini və fəaliyyətini böyük ölçüdə müəyyənləşdirir. Məsələn, sinir sisteminin gücü, adətən, yüksək iş qabiliyyəti, situasiyaya tez uyğunlaşma, öz hisslərinə nəzarət etmək qabiliyyəti, özünəinam və s. ilə xarakterizə olunur. Bunun əksi isə, ilk növbədə, sinir sisteminin nisbi zəifliyi ilə xarakterizə olunur. Məşq prosesində idmançının sinir sisteminin zəif olmasının nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan aydındır ki, zəif sinir sistemə malik olan gimnastlara daha çox qayğı göstərmək, eyni zamanda daha çox motivasiya etmək lazımdır.

Qeyd edək ki, gimnastların psixoloji hazırlığında onların mənəvi keyfiyyətləri də mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün idman gimnastikasında ümumi və xüsusi təzahürlərin təhlil edilməsi zəruridir. Ümumi təzahürlərə məqsədyönlülük, kollektivçilik, məsuliyyət hissi, nizam-intizam və s. aid etmək olar. Xüsusi təzahürlərə isə idman bacarıqlarını yaxşılaşdırmağa münasibəti, həvəsi, zəhmətsevərliyi, özünüanaliz etmə meylini göstərə bilərik. Qeyd edilənlərlə yanaşı, eyni zamanda gimnastın özünün idman kollektivinə münasibətini əks etdirən keyfiyyətlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu keyfiyyətlərə misal olaraq ünsiyyətçilik, xeyirxahlıq, özünə və

başqalarına qarşı olan tələbkarlıq, yoldaşlara və məşqçiyə hörmət bəsləməyi göstərmək mümkündür.

Gimnastların psixoloji hazırlığına onların iradi keyfiyyətləri də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Gimnastlarda aktivlik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, inadkarlıq, qətiyyətlilik, özünəinam, cəsarət kimi iradi keyfiyyətlər özünü göstərə bilər. Həmin keyfiyyətlər özlərini adi həyatı situasiyalarda, eyni zamanda məşqlərdə və yarışlarda göstərə bilər.

İstənilən iradi aktda intellektual, emosional və mənəvi əsaslar mövcudur (3, s.41). Bu baxımdan iradi hazırlıq idmançılarda mənəvi keyfiyyətlərin və intellektual qabiliyyətlərin əsasında formalaşdırılmalıdır. Gimnastlarda iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması daima obyektiv və subyektiv çətinliklərin aradan qaldırılması prosesi ilə bağlıdır. Məşq prosesinin mürəkkəbləşdirilməsi, aşılması mümkün olan çətinliklərin yaradılması məşq prosesində iradi prosesləri inkişaf etdirməyə imkan verir.

Gimnastların iradi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsində onların öz fəaliyyətlərinin mahiyyətini dərk edərək, özünüdərk etmə əsasında özünü tərbiyənin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesin özünün isə bir sıra komponentlərini fərqləndirmək mümkündür. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

1. Ümumi həyat rejiminə əməl etmək;

2. Məşq proqramını yerinə yetirmək üçün özünüinandırma, özünütəhrik etmə və özünüməcburetmə;

3. Ümumi psixoloji vəziyyətin tənzi mi;

4. Daima özünənəzarətin həyata keçirilməsi [4, s. 58]

Gimnastlar, eyni zamanda birbaşa hazırlıq sisteminə aid olan öz vəziyyətlərini tənzim etməyin xüsusi üsullarına da yiyələnmişdir. Həmin üsullara ayrı-ayrı hərəkəti elementlərin seçilməsi və yerinə yetirilməsi, diqqətin keçirilməsi, nəfəsalmanın tənzimi, autogen məşqləri aid etmək mümkündür. Bu üsulların köməyi ilə gimnastların emosional sabitliyi təmin edilir. Bundan əlavə həmin vasitələr gimnastları apatiya vəziyyətindən çıxmağa və öz gücünü bərpa etməyə imkan verir. Onlar baş verən uğursuzluqları daha ağır və uzun müddət yaşayırlar, verilən cəzalara qarşı daha həssasdırlar, komandaya gec uyğunlaşırlar, təşəbbüs göstərməyə o qədərdə meyilli deyillər. Bu cür gimnastlar qrup oyunlarında, ictimai tədbirlərdə daha fəal şəkildə iştirak etməlidir. Onlarla tez-tez söhbətlər aparılmalı, onlara öz güclərinə və qabiliyyətlərinə inam aşılmalıdır.

Sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən biri olan tarazlığı götürək. Həmin xüsusiyyət gözləmə vəziyyətində sakit

davranış, başqalarına qarşı obyektiv münasibət, impulsiv reaksiyaların olmaması, emosional vəziyyətin sabitliyi, təmkinlilik və s. ilə xarakterizə olunur. Diametrik olaraq əks əlamətlər sinir sisteminin qeyri-tarazlığını göstərir. Bu cür sinir sisteminə malik olan gimnastların davranışları, həm həyatda, həm məşqdə, həm də yarışda ciddi şəkildə tənzimlənməlidir. Bu cür gimnastlarla tərbiyəvi işlər həyata keçirərkən həddindən artıq ehtiyatlı olmaq zəruridir.

Sinir sisteminin hərəkətli olması özünü daha çox yeni şərtlərə uyğunlaşma sürətində, bir emosional vəziyyətdən digərinə keçidə, eyni zamanda səhvlərin tez şəkildə aradan qaldırılması ilə xarakterizə olunur.

İdmanda emosiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna idmançıların yaşadıkları həm müsbət, həm də mənfi emosiyaları aid etmək mümkündür.

Gimnastların emosiyalarının onların intellektual funksiyalarının və lokomotor sistemlərinin işinə təsiri danılmazdır. Bu baxımdan idmançıların öz emosiyalarını tənzim etməsi ilə bağlı psixoloji hazırlığın aparılması vacibdir. Burada yalnız emosional gərginliyin azaldılması və yaxud aradan qaldırılması yox, eyni zamanda lazım gəldikdə istədiyimiz istiqamətdə emosional tonun artırılması və emosiyaların dəyişməsinə idarə etmək bacarığı nəzərdə tutulur.

Psixologiyada emosional tənzimləmənin bir sıra vasitələri var. Ancaq bunların istifadəsi zamanı bir sıra çətinliklər özünü göstərir. Bu zaman özünü göstərən əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, hər hansı bir situasiyada yaranan emosiyaların hansının faydalı, hansının zərərli olması ilə bağlı aydın təsəvvürün olmamasıdır. Məsələn, qorxu və ya qəzəb emosiyası həm faydalı ola bilər, eyni zamanda idmançının nəticə qazanmasına mane ola bilər. Bununla yanaşı emosiyaların orqanizmə təsirinin bəzi xüsusiyyətlərini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, müsbət emosional vəziyyət sinir sisteminin oyanıqlığını və tezliyini artırır. Mənfi emosional vəziyyət zamanı isə intellektual proseslərin işinə mənfi təsir göstərir və onların sürətini ləngidir. Qeyd edək ki, emosional vəziyyətin bəzi tənzimləmə üsulları xüsusi bilik bacarıqların olmasını tələb edir, bəziləri isə son dərəcə sadədir və heç bir xüsusi bilik bacarıq tələb etmir. Düzdür, bir sıra hallarda təcrübəli idmançılar uzun illər məşq və yarış prosesində əldə etdikləri təcrübədən çıxış edərək öz emosional vəziyyətlərini tənzim etməyə çalışırlar. Lakin əksər hallarda bu vasitələrin və üsulların mahiyyətini və tətbiq etmə metodologiyasını düzgün şəkildə dərk etmirlər. Emosional vəziyyətin tənzimləmə üsullarının tam və şüurlu şəkildə tətbiqi idmançıların

fəaliyyətinə daha effektiv şəkildə təsir göstərir.

Gimnastların emosional vəziyyətlərini tənzim etmək üçün bir sıra psixoloji üsullardan istifadə etmək mümkündür. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Autogen məşq. Bu üsul özünə-təliqinə əsaslanır və idmançıların emosional vəziyyətinin tənzimlənməsində effektiv üsullardan biri hesab olunur. Autogen məşqin müxtəlif variantları gimnasta yarışlara müsbət əhvaliruhiyyədə qatılmağa kömək etməklə yanaşı, eyni zamanda yarışdan sonra yorğunluğun və yuxusuzluğun aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

2. Diqqətin bir obyektə digər obyekt üzərinə keçirilməsi üsullu. Diqqətin keçirilməsi gimnastlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir gimnast özündə bu keyfiyyəti inkişaf etdirməlidir. Yarışa hazırlaşan gimnastlar öz diqqətini mənfi emosional duyğulardan yayındırmalı, diqqətini yalnız yarışa cəmləşdirməlidir.

3. Özünəəmr üsullu. Bu üsul şüurlu şəkildə çox çətin və mürəkkəb hərəkətləri yerinə yetirmək istəyi, bu hərəkətlərin həyata keçirəcəyinə daxili inamın yaradılmasıdır. Özünəəmr üsullu çox sadə xarakter daşıyır. Bu üsul həmişə sözlü formada özünü göstərir. Bu zaman gimnast özünəinamı gücləndirmək üçün müxtəlif ifadələrdən istifadə edir. Bu zaman mühüm olan həmin

ifadələrin mexaniki şəkildə deyil, şüurlu şəkildə təkrar edilməsidir [2, s.77].

4. Bununla birlikdə, özünəməmrin qüvvəsinin şərti reflekslərə əsaslandığını unutmamalıyıq: özünəməmrin bu və ya digər formulunun uğurlu olması üçün onu məşq və yarış prosesində dəfələrlə birləşdirmək zəruridir. Məhz bu cür olduqda qeyd edilən formul çətinliklərin aradan qaldırılması üçün stenik emosiyalar və iradi səy doğuracaq.

5. Tənəffüsün tənzimi üsulu. Bu metod dərin nəfəsalma kombinasiyalarının təkrarlanmasından sonra uzun bir mərhələdən ibarətdir. Eyni zamanda nəfəs alıb-vermənin müddətinə diqqət yetirilir və məşq etmək üçün əlavə vaxt verilmir.

Gimnastların tənəffüsünün tənzimlənməsini özünüəmr forması ilə birləşdirən kompleks texnikadan istifadə edə bilirlər.

Diqqəti mərkəzləşdirmək üsulu. Bu üsul gimnasta diqqətini müəyyən bir obyekt üzərində məhdudlaşdırmağa imkan verir. Bu üsul gimnastlara özlərini özləri ilə və fəaliyyətin predmetinə diqqət yetirməsinə imkan verir.

Gimnastların diqqətini mərkəzləşdirməsi, onlara imkan verir ki, kənar qıcıqlandırıcılardan diqqətlərini yayındırsınlar.

Bu cür texnikaların sistematik şəkildə tətbiq edilməsi gimnastlarda siterotip davranış qabiliyyətini forma-

laşdırır. Bu isə, öz növbəsində, idmançıların “özləri ilə tək qalmasına” və yarışlara daha yaxşı hazırlaşmasına imkan verir [2, s. 46]. Gimnastların davranış və emosional vəziyyətini tənzimləmək üçün başqa üsullardan da istifadə olunur. Həmin üsullar olduqca sadədir və daha çox özünüəmrə tənzimləmə ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, prinsip etibarlı ilə həmin üsullar yuxarıda qeyd etdiyimiz üsulların bir sıra elementlərini özlərində ehtiva edirlər. Məsələn, idmançı qeyri-iradi motor reaksiyalarını tənzimləmək üçün diqqətini hökmən davranışa yönəltməyi bacarmalıdır. Qeyd edək ki, bu üsullar bu və ya digər şəkildə gimnastlar tərəfindən emosional vəziyyətlərini tənzim etmək üçün geniş istifadə olunur. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, bu üsullar gimnastlara məhz məşq prosesində aşılansın. İdmanın yalnız gimnastika növündə deyil, digər sahələrində də emosional vəziyyəti tənzim etmək üsullarından istifadə etməklə idmançı məşq keyfiyyətini və yarış zamanı uğurqazanma şansını artırabilir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.1.
2. Богомолов А. П. Психологическая подготовка гимнастов. М.,
3. «Физкультура и спорт», 1974. 89 с.
4. Пуни А.Ц. Психологические основы волевой подготовки в спор-

- те. Учебное пособие. Л.: ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта, 1977, 48 с.
5. Родионов А. В. Влияние психологических факторов на спортивный результат. - М.: ФиС, 1983, 112 с.
6. Смирнов Б. Н. Исследование умения преодолевать действие фактора опасности у юных гимнасток // Вопросы психологии спорта. - Л.: ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта, 1975, с. 55-62.
7. Тарас А. Е. Психология спорта. Хрестоматия. Минск: Харвест, 2005, 351 с.
8. Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как формы отражения действительности. М., «Наука», 1971, 112 с.

DIRECTIONS OF PSYCHOLOGICAL TRAINING OF GYMNASTS

Nigar Yusifova

ABSTRACT

The article clarifies the content of the concept of psychological training and analyzes the role of athletes in achieving success. There are stages of psychological training. At the same time, the factors influencing the psychological training of gymnasts were studied and generalized. The article analyzes the influence of psychological tools and methods on the behavior of gymnasts and emphasizes that they are a key condition for success in competitions. It is noted that a number of factors have a significant influence on the psychological training of gymnasts, including the characteristics of the nervous system, volitional qualities, and emotional state. In the end, it is noted that gymnasts need to use a number of psychological techniques to regulate their behavior and emotional state.

Рәуҗи: R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent.
Məqalə redaksiyaya 14 dekabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

“MİLLİ İDENTİKLİK” FENOMENİ VƏ ONU ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

İradə Teymurova,

AMEA-nın, Fəlsəfə İnstitutunun

fəlsəfə doktoru üzrə doktorantı

Bakı ş., H.Cavid pr., 115, indeks:

E-mail: irade.teymurova@gmail.com

Açar sözlər: etnik identiklik, milli identiklik, şəxsiyyət, cəmiyyət, demokratiya, ideologiya, psixoloji, gənclər, siyasət, transformasiya, patriotizm, milli tərbiyə

Keywords: ethnic identity, national identity, personality, society, democracy, ideology, psychological, youth, politics, transformation, patriotism, national upbringing

GİRİŞ

Müasir dövrün ən əlamətdar hadisələrindən olan, obyektiv və qanunauyğun xarakter daşıyan qloballaşmanın əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri cəmiyyətdə milli müxtəlifliyin artmasıdır. Əhəlinin onlarla millətlərdən və etnik qruplardan ibarət olduğu Azərbaycan üçün bu problem daha yüksək aktualıq kəsb edir.

Multikultural inkişafın inteqrasiya meyillərini qiymətləndirmək üçün zəruri indikatorlar mövcuddur. Onlardan ən zərurisi identiklikdir, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və bağlılığı, eləcə də onların dinamikasıdır. Burada, ilk növbədə, milli identikliyin onun başqa formaları ilə tutuşdurulması vacibdir,

çünki Hukbner və Rixterin dəqiq göstərdikləri kimi, “millət, dövləti-siyasi birliyin mövcudluq forması kimi, multikultural inkişaf baxımından bundan sonra da əhəmiyyətini saxlayacaq”. Bununla bağlı “dövlət”, “millət”, “milli cəmiyyət” və “identiklik” terminləri prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşma postindustrial iqtisadi şərtlər çərçivəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafından irəli gələn obyektiv proses kimi özünə cəlb etdiyi cəmiyyətlərin mədəniyyətlərinə də təsir edir. Təsadüfi deyil ki, qloballaşma praktikada əslində qarbləşmə anlamına gəlir. Bir çox hallarda şərq cəmiyyətlərinə zidd qərb dəyərlərinin qloballaşma ilə bu cəmiyyətlərə sirayət etməsi kəskin reaksiyaya səbəb olur və milli

identiklik hissələrinin təsdiqini zəruri edir. Bu səbəbdən məhz milli identikliyin strukturu, onu şərtləndirən amillərin təhlili və s. kimi məsələlər xüsusi aktualıq qazanır.

İdentiklik insanın özünün müxtəlif sosial, iqtisadi, milli, peşə, dil, siyasi, dini, irqi və başqa qruplara mənsubluğunu və ya digər insanla eyniliyini necə təsvür etdiyinin yığcam ifadəsidir.

Amerikalı psixoloq və psixoanalitik Erik Homburqer Eriksonun əsərləri sayəsində sosial-humanitar elmlərdə geniş istifadə olunan “identiklik” termini öz kateqorial aydınlığına malik olmasa da, bu termin insana sosial-mədəni mühitdə yerini müəyyənləşdirməyə və bununla da ətraf aləmdə səmtlənməyə imkan verən istənilən şəxsiyyətin özülü kimi qəbul edilir.

Beləliklə, identiklik insana xas olan özünün bu və ya başqa birliklərə mənsub olduğunu ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvür etmək xüsusiyyətidir. Bu cür birlik kimi milli, vətəndaş, etnik, ümumsivilizasiya birlikləri və s. çıxış edə bilər.

Milli kimliyin yaranma mexanizmini öyrənmək üçün onun tərkib komponentlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Burada aşağıdakı komponentlər ayırd edilir: 1) koqnitiv (idrak), 2) emosional (affektiv), 3) davranış.

Koqnitiv komponent insanın mənsub olduğu dövlətlə, millətlə əlaqəsi,

bağlılığı haqqında bilikləri, düşüncələri, təsəvvürləri özündə ehtiva edir.

Emosional komponentə isə insanın daxil olduğu millətə aid olmaq hissi, onun keyfiyyətlərini qiymətləndirməsi, onun üzvü olmağa münasibət aiddir. Bu səviyyə milli özünüdərkətmənin formalaşdığını bildirir. Deməli, “Mən kiməm?”, “Biz kimik?” suallarına asanlıqla cavab vermək olur. Bu halda həm vətəni və etnik mənşəyi, həm də öz millətinə məxsus etnik psixoloji xüsusiyyətləri dərk etmiş olursan.

Deməli, yetişən gənc nəsildə öz milləti ilə bağlı qavramış olduğu biliklərin emosional komponentə çevrilməsi son dərəcə vacib şərtədir. Bunun üçün, fərdin mənimsəmiş olduğu anlayışlar, təsəvvürlər ondan ötrü şəxsiləşməli, yəni şəxsi mahiyyət daşımalı, dəyər mahiyyəti kəsb etməlidir. Bu fikir Ollport konsepsiyasına istinadən də öz təsdiqini tapmış olur. Ollport marağın yaranması prosesinin təhlili zamanı “dəyər” məfhumunu və bu kontekstdə “bilik” və “anlam” anlayışlarını ayırd edir. Həqiqi dəyər “bilik” kateqoriyası ilə deyil, “anlam” kateqoriyası ilə müəyyənləşir. Praktik təcrübə göstərir ki, pedaqoqlar millətlə, xalqla bağlı təsəvvürləri gənclərə “anlam” kateqoriyası kimi deyil, daha çox “bilik” kateqoriyası olaraq aşılırlar. Mütəxəssislərin fikrinə əsasən məhz “anlam” anlayışına çevrilən dəyər hər zaman prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir.

“Anlam” kateqoriyasının formalaşması sayəsində yetişməkdə olan gənc nəslin məxsus olduğu millətin keyfiyyətləri ilə bağlı qazanmış olduğu təsəvvürləri sadəcə bilik olaraq deyil, artıq dəyər olaraq mənalandırılır və qiymətləndirilir. Belə əsasda dərk olunan təsəvvürlər, məlumatlar şəxsi əhəmiyyət qazandığı üçün artıq bir növ doğmalaşır, asanlıqla “həzm olunur” və fəaliyyətin təhrikedici vasitəsi qismində iştirak edir.

Milli kimliyin formalaşmasında çox həlledici əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri milli ideya ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatlarda milli ideya milli özünüdərk sistemləşdirilmiş məcmusu olaraq qiymətləndirilir. Məhz milli ideya bu və ya digər xalqın, etnosun, yaxud millətin varlığının mənasını təyin edən ən vacib faktor hesab olunur. Milli ideya müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər: konstitusiya aktı, hərbi-siyasi doktrina, elmi cəhətdən əsaslandırılmış mifologiya, dini ideologiya, bədii əsər, fəlsəfi traktat və s. Çox vaxt milli ideya dini aspekt kimi təzahür edir. Bu isə dinin və dini ideologiyanın milləti birləşdirən ən güclü integrativ amil olması ilə bağlıdır. Məşhur rus filosofu Vladimir Solovyov milli ideya anlayışını aşağıdakı kimi təyin etmişdi: “Milli ideya millətin özü haqqında, müəyyən zaman çərçivəsində nə düşünməsi demək deyil, tanrının onun

haqqında əbədiyyət planında nə düşünməsidir”.

Milli kimlik insanın konkret etnosa, millətə mənsubluq hissi ilə bağlı olsa da, anadangəlmə əlamət deyil. Milli kimlik fərdin müəyyən insan qrupu ilə dil, əqidə, tarix, mədəniyyət baxımından bağlılığının dərk olunması ilə formalaşır. Bu prosesdə, həmçinin fərdin konkret dövlətə mənsubiyyət hissi, onun dövlət kimliyi də mühüm rol oynayır.

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında milli etnik səpkinin artmaqda olan rolu, onun milli mənlilik şüurunun yüksəlişində özünün ən təmərküzləşmiş ifadəsini tapır.

Milli müstəqillik dövrünün tarixi təcrübəsi inandırıcı surətdə sübut edir ki, cəmiyyətdə baş verən əsaslı yeniləşmələr yalnız o vaxt öz adekvat mənasını kəsb edir ki, ölkə əhalisini təşkil edən millətlərin və xalqların nümayəndələri həmin proseslərdə şüurlu surətdə və bilavasitə iştirak edirlər. Başqa sözlə deyilsə, ictimai həyatın bütün sferalarında gedən transformasiya prosesləri onların müvafiq surətdə milli şüurda və psixologiyada da əks olunmasını tələb edir. Qeyd olunan münasibətdə milli şüurun yüksək pilləsini təşkil edən milli mənlilik şüuru (milli özünüdərk) xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Söhbət milləti təmsil edən insanların öz millətinin həqiqi varlığını hərtərəfli və dərindən anlamasından gedir.

Şəxsiyyətin milli mənlük şüuru dedikdə onun mənsub olduğu millətin müasir varlığını dərk etməsi, tarixi ənənələrini anlaması və dünya xalqları sistemində gələcək perspektivlərini adekvat mənalandırmaq məharəti başa düşülür.

Nəzərdə tutulmalıdır ki, mövcud fəlsəfi-sosioloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin milli mənlük şüuru yenidən işlənməyə başlamışdır. Buna görə də onun mahiyyəti və məzmunu haqqında dəqiq müəyyən olunmuş fikir demək olar ki, formalaşmamışdır. Bu istiqamətdə müəyyən axtarışlar aparılsa və onların nəticəsində bəzi nailiyyətlər qazanılsa da, diskussiya və mübahisələr də davam etməkdədir. Bununla əlaqədar göstərilməlidir ki, milli mənlük şüuru çox geniş məzmunu və mürəkkəb daxili struktura malik xüsusi mənəvi hadisədir. Onu təhlil edərkən bu məqam mütləq nəzərə alınmalı və göstərilməlidir ki, onun mahiyyətini milli göstəricilərin empirik məcmusuna müncər etmək doğru olmazdı. Eynilə də digər ifrat hədd, yəni milli mənlük şüurunu milli varlığın mücərrəd və ümumnəzəri sxematik səviyyədə əks olunması kimi mənalandırmaq yolverilməzdir. Ona elmi yanaşmaq bu fenomeni şəxsiyyətin milli həyatın inkişaf qanunauyğunluqları haqqında nəzəri biliklərinin, təcrübəsinin və gündəlik həyatda əldə etdiyi adi milli-psixoloji keyfiyyətlərin və təsəv-

vürlərin üzvü sintezi kimi nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Milli mənlük şüuru bir çox amillər sisteminin birgə təsiri altında formalaşır. Onların sırasında insanın öz fərdi keyfiyyətləri, peşə fəaliyyəti, təhsil və şüurluluq səviyyəsi, fəallıq dərəcəsi ilə yanaşı, onun mənsub olduğu millətin inkişaf xüsusiyyətləri, onun həyatı, ənənələri, mədəniyyəti çox mühüm yer tutur.

Milli mənlük şüuru mürəkkəb və çoxstrukturlu təsisatdır. Onun məzmununda şəxsiyyətin elementar milli hissələri və əhvali-ruhiyyəsi, emosional-psixoloji səviyyəsi öz millətinin həqiqi varlığını, onun milli münasibətlər sistemində və bütövlükdə cəmiyyətdə yerini, milli ləyaqətini adekvat mənalandırmasını ifadə edən nəzəri biliklər, onun mənəvi əsaslarını açan baxışlar üzvi vəhdət halında birləşir. Bu mənada milli mənlük şüurunu millətin öz sosial təcrübəsini, malik olduğu bütün milli xüsusiyyətləri ilə birlikdə dərk etməsi kimi səciyyəlandırən müəlliflərlə razılaşmaq olar.

İnsanın milli mənlük şüuru onu həyat fəaliyyətinin yüksəksəviyyəli şüurlu tənzimləyicisi olmaqla, bu fəaliyyətin bütün sahələrində daim artmaqda olan rol oynayır. Belə ki, bu fenomen insan tərəfindən onun mənsub olduğu millətin spesifik milli mənafeələrinin və maraqlarının nə dərəcədə dərk olunduğunu, öz dünyagörüşündə,

dəyərlər sistemində və real davranışında onlara nə dərəcədə əməl etdiyinin çox mühüm göstəricisidir. Bu göstəricidə insanın öz şəxsi varlığı ilə milli varlığı arasında qarşılıqlı münasibətlərin anlaşılması səviyyəsi və buna uyğun formalaşan həyat mövqeyi özünün ən təmərküzləşmiş ifadəsini tapır. O, bütövlükdə şəxsiyyətin mənəvi dünyasının təkmilləşmə səviyyəsini ifadə edir, millətin mütəşəkkilliyinin və birliyinin artmasına və ümumilikdə öz potensialını dolğun şəkildə reallaşdırılmasına güclü müsbət təsir göstərir.

Mövcud sosial praktika və tarixi təcrübə sübut edir ki, ictimai inkişafın dönüş məqamlarında ayrı-ayrı şəxslər çox vaxt konkret şəraitin təsiri altında öz yaxın mənafeələrini həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Bu prosesdə onlar bəzən hisslərin, emosiya və ehtirasların diktəsi altında hərəkət edirlər. Bu vəziyyət insanda dəqiq müəyyən olunmuş milli mənlilik şüurunun olmamasından, özünün, milləti ilə olan münasibətlərini, habelə bu millətin sosial münasibətlər ilə əlaqələrini sadələşmə ilə qavramasından irəli gəlir və bəzən mənfə, arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Bu, təkcə konkret şəxsiyyətin deyil, həm də belə şəxsiyyətlərin məcmusu olan millətin konkret vəziyyətdə davranışına mənfə təsir edir, onun gücünü və enerjisini yaradıcı istiqamətə deyil, dağıdıcılığa yönəldə bilir. Məsələn, 90-cı

illərin əvvəllərində Azərbaycanda analogi vəziyyət qərarlaşmışdı və bütövlükdə ictimai həyatda sabitsizlik hökm sürürdü. Ayrı-ayrı liderlər öz populist şüurları ilə millətin rəğbətini qazanmağa çalışır və onun nəhəng enerjisindən öz şəxsi ambisiyalarını reallaşdırmaq üçün istifadə etməyə cəhd göstərirdilər.

Sözgedən faktın təhlili bir daha sübut edir ki, fərdlər öz millətinin əsl mahiyyətini, onun həqiqi varlığını, solumda yerini və ləyaqətini yalnız öz milli mənlilik şüurunun inkişafı sayəsində adekvat dərk edə bilirlər. Odur ki, bu keyfiyyət onların tarixi prosesinin əsl şüurlu subyekt kimi fəaliyyətini təmin edən amillər sistemində müstəsna dərəcədə böyük rol oynayır.

Milli mənlilik şüuru millətin özünü-dərketməsi, onu əhatə edən mədəni, sosial-siyasi və iqtisadi mühiti adekvat mənalandırması deməkdir. İnsan məhz milli mənlilik şüuru vasitəsilə özünün millətinə və vətəninə bağlılığını ifadə edən hissləri və ideyaları öz daxili dünyasına və öz "Mən"inə çevirir. Qeyd olunan vəziyyətin əsasında aşağıdakı məqam durur: hər bir insan fəal sosial mövcudat kimi öz millətinin həyatına biganə deyildir. O özünü dünyagörüşü və real bilikləri, təcrübəsi səviyyəsindən çıxış edərək milli həyatda baş verənləri təhlil edir, mənalandırır və onları qiymətləndirir. Bütün

bunlar onun davranış və fəaliyyətinə, qarşıya qoyduğu məqsədlərin və proqramın həyata keçirilməsinə güclü təsir göstərir, onu millətin taleyi ilə bağlı məsələlərin həllinə fəal müdaxilə etməyə sövq edir. Sözügedən vəziyyətdə insanın milli kontekstdə emosional-psixoloji fəallığı yüksəlir, onda dərin millilik və vətənpərvərlik keyfiyyətləri sürətlə inkişaf edir, millətinə olan dərin sevgisi onu bu istiqamətdə yeni-yeni addımlar atmağa və lazım gələrsə, qəhrəmanlıq göstərməyə ruhlandırır.

İnsan milli mənlük şüuru vasitəsilə özünün milli varlığını dərk etdiyi üçün bu amil onun birliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsində çox mühüm rol oynayır. Bu, inkişaf etdikcə, həm də millətin bütün üzvlərinin dünyagörüşündə daha möhkəm yer tutur. Nəticədə insan öz milli mənsubiyyəti ilə bağlı məsələləri dərinləndirən anlayır, milli ləyaqətin bütün çalarlarına nüfuz edir.

Müasir şəraitdə milli mənlük şüurunun inkişafı üçün misli görünməmiş imkanlar açılır. Bunu şərtləndirən amillər sırasında aşağıdakılar xüsusilə mühümdür: milli müstəqilliyin və suverenliyin əldə edilməsi, açıq demokratik cəmiyyətin formalaşması; milli yaddaşın bərpa olunması; Azərbaycan xalqının öz tarixi keçmişi ilə bağlı bütün məsələləri obyektiv və hərtərəfli öyrənməsinə şərait yaranması; milli mədəniyyətin və dilin inkişafına

dərindən və hərtərəfli diqqət göstərilməsi və s. Müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətimizdə milli şüurun və milli mənlük şüurunun, sözün əsl mənasında, dirçəlişi baş verdi.

Müstəqil milli dövlətçiliyin həyata keçirildiyi indiki şəraitdə milli mənlük şüuru daha dolğun şəkildə ifadə olunur. Yeni məzmunla zənginləşən və tamamlanan bu anlayış özündə sırf milli səpki ilə yanaşı, həm də bütövlükdə cəmiyyətə və bəşəriyyətə mənsub olmanı ifadə edən cəhətlər əldə edir. Buna görə də şəxsiyyətin milli müəyyənliliyi və milli şüuru millinin individuallaşmasının, milli dəyərlərin müxtəlif sferalarda milli ənənələr sisteminin, adətlərin, mərasimlərin və sosial simvolların şəxsiyyətin mikrostrukturuna necə və nə dərəcədə daxil olmasının göstəricisidir.

Ölkədə milli-etnik münasibətlərin hüquqi əsaslarının səviyyəsi də milli göstəricilərin inkişafında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu əsaslar, birinci növbədə, Konstitusiyada və digər normativ aktlarda təsbit olunur. Bu mənada Azərbaycanın indiki Konstitusiyasındakı bir sıra maddələr diqqəti cəlb edir. Əsas qanunun 44-cü maddəsində deyilir: “Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz”. Konstitusiyanın 25-ci maddəsində isə göstərilir ki, “dövlət, milliyyətindən

asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır”.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli mənlük şüurunun formalaşması prosesində ölkəmizdə həyata keçirilməkdə olan əsaslı siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni islahatların milli inkişaf baxımından pozitiv mənalandırılması mühüm yer tutur. Qısa müddət ərzində siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi sferalarda baş verən əsaslı dəyişikliklər, demokratiyanın genişlənməsi, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu yolunda atılan addımlar, ölkədə siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, habelə xarici siyasət aləmində qazanılan uğurlar, müstəqil Azərbaycanın dünya birliyi ölkələri ilə daim artan əlaqələri, hər bir insanda bu millətə mənsub olmasına görə yüksək qürur hissi və fəxarət yaradır ki, bütün bunlar onun milli mənlük şüurunu yeni məzmununda zənginləşdirir.

NƏTİCƏ

Gənclərdə milli xarakteri və milli psixologiyayı səciyyələndirən keyfiyyətlərin, milli iftixar hissinin-bir sözlə, dəqiq milli müəyyənliyin formalaşdırılması son dərəcə vacibdir. Milli müəyyənliyə, milli mənlük şüuruna malik olan gənc öz millətinin və vətənin həqiqi patriotu kimi hərəkət edə bilər.

Yüksək milli mənlük şüurunun formalaşmasına təsir göstərən amilləri araşdırarkən, ölkədə gənclərlə bağlı düzgün milli siyasət yeridilməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Şəxsiyyətin milli mənlük şüuru, həm də onun digər etnik birliklərin nümayəndələri ilə normal münasibətlər yaratmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yalnız öz millətinin mənafeələrini müdafiə etməklə məhdudlaşmayan və milli eqoizmin hüdudlarını aşmağı bacaran şəxsiyyət, sözün əsl mənasında, vətəndaş hesab oluna bilər. Buna görə də milli mənlük şüuru şəxsiyyətdə vətənpərvərlik, məsuliyyət, ictimai bərc, mənəvi saflıq kimi ümumi keyfiyyətlərin formalaşmasına sürətləndirici təsir göstərir. Buradan aydındır ki, insanın mənəvi dünyası təkmilləşdikcə, milli mənlük şüuru inkişaf etdikcə, öz millətinin varlığı və ləyaqəti haqqında düzgün təsəvvürlərlə yanaşı, onda beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu, milli toleranlıq kimi keyfiyyətlər də formalaşır.

O, millət haqqında bəsit hisslərdən və təsəvvürlərdən azad olur, ümuməhəmiyyət kəsb edən ideyaları əsas götürür, daim öz xalqının qayğısına qalır. Millətin və vətənin adı ilə bağlı olan hər şey belə gənc üçün müqəddəs sayılır. O, milli həyatın hər cür hadisələrinə və incəliklərinə daxili maraqla

göstərir, onların həllində fəal iştirak etməyə çalışır. Belə gənclərin mənəvi dünyası yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə zənginləşir ki, onlar şəxsiyyəti konkret fəaliyyətə təhrik edən qüdrətli amillər rolunu oynayırlar. Yüksək milli mənlik şüuruna malik gənc gündəlik həyatın təsiri ilə formalaşan elementar milli təsəvvürlərdən azad olur, o milli həyatın hadisə və proseslərini dərinləndirən anlaya bilir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: Bakı, Azər nəşr, 2003.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, 2001.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996.
4. Bayramov Ə.S. Gənclik və özünü-tərbiyə haqqında söhbət. Bakı, 1969.
5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
6. Fətəliyev X.Q. Ailədə milli tərbiyə. Bakı, 1996.
7. Qədirova R.H. Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identik-

liyinin inkişafının sosial-psixoloji problemləri. Psixologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008.

8. Qədirova R.H. Tarix, şəxsi mənə və identiklik. Bakı, 1998.
9. Mehdiyev R. Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu /Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı, 2003.
10. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. I cild, Bakı, XXI –Yeni nəşrlər evi, 2006.
11. Rzayev M.N. Müasir şəxsiyyət (sosial-fəlsəfi təhlil). Bakı, 2015
12. Абушенко В.Л. Идентичность. Социология: Энциклопедия. Минск, 2003.
13. Хантингтон С. Кто мы? Новые вызовы современной американской национальной идентичности. Москва, 2004.
14. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва, 1997.
15. www.azerbaijan-news.az/mobile/view-15879/aze
16. www.anl.az/down/meqale/olaylar/2015/may/436

**THE PHENOMENON OF “NATIONAL IDENTITY” AND
SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FACTORS
THAT CAUSING IT**

Irada Teymurova

ABSTRACT

The article reveals socio-psychological essence of the national identity on the basis of analyze of the psychological literature. The article analyzes the roles, conditions and factors of formation of national identity at the present stage of development of azerbaijani society.

Relevance is based on the need for research of patriotic upbringing as fundamental factor of formation of national identity of youth and it updates special tasks in front of education and state youth policy.

Rəyçi: R.V.Cabbarov. psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent.
Məqalə redaksiyaya 28 yanvar 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN UŞAQLARIN PEDAQOJİ DİAQNOSTİKASININ ƏSAS MEYARLARI

Südabə İsgəndərova,

ADPU-nun Xüsusi təhsil kafedrasının müəllimi
Sudaba.isgandarova@adpu.edu.az

Açar sözlər: *sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, pedaqoji diaqnostika, təhsil müəssisələrində qiymətləndirmə, reabilitasiya müəssisələrində qiymətləndirmə, uşaq inkişaf sahələri, bilik və bacarığa verilən tələblər*

Keywords: *children with disabilities, pedagogical diagnostics, assessment in educational institutions, assessment in rehabilitation institutions, areas of child development, requirements for knowledge and skills*

GİRİŞ

Təhsil sahəsində tətbiq olunan pedaqoji diaqnostika təhsil sistemində öyrəninin fəaliyyətinin nəticələrinin müntəzəm olaraq izlənməsini nəzərdə tutur və bu da onun fəaliyyətinin müqayisəli təhlilinə imkan verir. Pedaqoji diaqnostika uşağın fəaliyyətinin mahiyyətini əks etdirən pedaqoji informasiya yolu ilə həyata keçirilir. İnkişafın izlənməsi inkişaf və təlimin səviyyəsinin dəyərləndirilməsi sistemində bir komponent kimi nəzərdən keçirilir. İnkişafın izlənməsi tədbirləri çərçivəsində, əvvəl hər bir uşağa fərdi qaydada ilkin diaqnostik qiymətləndirmə tətbiq edilir. Pedaqoqlar uşaqların ümumi inkişafına yardım göstərməyi planlaşdırır və həyata keçirə bilmək üçün hər bir uşağın

sosial, fiziki, əqli və emosional xüsusiyyətlərinə bələd olmalı və yaş mərhələsinə uyğun inkişaf göstəricilərini bilməlidirlər. Tipik inkişaf edən uşaq haqqında olan bu məlumatlar pedaqoqlara öz diqqətlərini istər tipik inkişaf edən, istərsə də sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların maraq və istəkləri, həmçinin yaranmaqda olan vərdiş və bacarıqları üzərində cəmləşdirməkdə köməklik göstərir. Pedaqoqlar uşağın təbii inkişaf mərhələləri üçün faydalı olan qarşılıqlı fəaliyyət formalarını da nəzərə alırlar. Onlar uşaqların gündəlik fəaliyyət və hərəkətlərə necə reaksiya verdiklərini müşahidə edirlər. Bu zaman tipik inkişafdan kənar çıxma halları qeyd edilir, uşaqların müxtəlif bacarıqlar üzrə

inkişaf ləngimələri müəyyənləşdirilir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların pedaqoji diaqnostikası müşahidə, müsahibə, təbii və diaqnostik eksperiment yolu ilə aparılır. Müntəzəm aparılan müşahidələr uşağın inkişafının izlənməsi üçün ən səmərəli yollardan biridir. Sistematik yanaşma uşaqların müəyyən müddət ərzində bir çox fərqli fəaliyyətlərdə iştirakı zamanı onların inkişafının izlənməsinə və həm inkişaf sahələrinin, həm də təlim nəticələrinin qiymətləndirməsinə imkan verir. Müşahidə diaqnostika məqsədilə aparılır və davamlı qiymətləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu metod uşaqların fərdi xüsusiyyətləri, ehtiyac-ları, qabiliyyətləri və maraqları haqqında məlumat toplamağa imkan verir. İlk diaqnostik qiymətləndirmə çatışmazlıqların üzə çıxarılmasına xidmət edirsə, təlimə və korreksiya məşğələlərinə cəlb olunmuş uşaqların sonrakı qiymətləndirilməsi isə inkişafı izləməyə imkan verir.

Uşaqlar təlim nailiyyətlərini müxtəlif yolla nümayiş etdirirlər. Münasib qaydada seçilmiş vaxt, uşağın əhvali-ruhiyyəsi, verilən sualların xarakteri, məzmunu ilə uşağın tanışlığı, uşağın təlim dilini asanlıqla başa düşməsi nəticələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Qiymətləndirmə uşaqların bilmədiklərini və ya bacarmadıklarını aşkar etməyə deyil, bilik və bacarıqlarını göstərməyə xidmət edir. Eyni za-

manda pedaqoqların planlaşdırdıqları məşğələlərin və tətbiq etdikləri tədris strategiyalarının təcrübədə nə dərəcədə səmərəli olduğunu müəyyən etməyə, habelə müxtəlif yaşlı uşaqların nəzərdə tutulan təlim nəticələrinə nail olmalarını təmin etmək üçün lazım olan dəyişiklikləri həyata keçirməyə imkan yaradır; hər bir uşağın xüsusi ehtiyac-larına, öyrənmə üsuluna və inkişaf mərhələsinə həssaslıqla yanaşmanı əks etdirir.

Uşaq inkişafı və təlimi ayrı-ayrı yaş dövrlərində və müxtəlif fəaliyyət növlərində təşkil edilir. Təhsil müəssisələrində uşaq inkişafının yaş mərhələsinə uyğun təşkil edilən fəaliyyət növləri aşağıdakılardır:

Erkən yaş dövründə (1–3 yaş) sökülüb-yığılan və hərəkətli oyuncaqlarla əşyavi fəaliyyət; böyüklərin rəhbərliyi altında birgə fəaliyyət; özünəxidmət əməyi və məişət əşyaları ilə fəaliyyət; musiqinin, nağılın, şeirin, şəkillərin məzmununun qavranılması məqsədilə təşkil edilən fəaliyyət; hərəkətli fəallıq.

Məktəbəqədər təhsil dövründə (3–6 yaş) oyun; ünsiyyət; elementar tədqiqatçılıq; bədii nümunələrin dərk edilməsi məqsədilə təşkil edilən fəaliyyət; əmək fəaliyyəti; təsviri fəaliyyət; musiqi; hərəkətli fəallıq [6; 40].

Pedaqoji diaqnostikanın əsas mövzusunun uşağın yaş mərhələsinə uyğun inkişaf göstəriciləri təşkil edir. Yeni

doğulmuş uşağın fərdi inkişafı aşağıdakı sahələr üzrə baş verir:

I. Hərəkəti sfera:

II. Sensor sfera:

III. Əşyalarla manipulyasiya

IV. Yaşlılarla qarşılıqlı fəaliyyət üsullarının inkişafı:

V. Emosional inkişaf:

VI. Şəxsi səs fəallığının inkişafı

Eyni sahələr üzrə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarda patologiyalar aşkarlana bilər. Hər bir sahə üzrə yüngül, orta və ağır səviyyədə pozulma müəyyənləşdirilə bilər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların normativ-yaş və fərdi inkişafının göstəriciləri aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

I blok. Psixoloji göstəricilər:

1. Ətraf xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqə üsulları (idraki, kommunikativ və refleksiv qabiliyyətlər);

2. Motivləşmə-tələbat sahəsi;

3. Sərvətlər sistemi (mənəvi mövqe);

4. Yaş kompetentliyi (fəaliyyətin uşaq növləri: produktiv və prosesual);

5. Psixomotor sfera;

6. Şəxsi-emosional xüsusiyyətlər;

II blok. Psixofizioloji xüsusiyyətlərin göstəriciləri:

(temp, steniklik, uyğunlaşma qabiliyyəti, sinir sisteminin dinamikliyi və labilliyi)

III blok. Psixoloji-pedaqoji göstəricilər:

1. Təlimə qabillik və təlim fəaliyyəti üçün ilkin zəmin;

2. Xüsusi qabiliyyətləri (musiqi, bədii, riyazi və s.);

3. Uğurları (bilik, bacarıq və vərdislər).

Uşaq sosial varlıq olaraq inkişaf edir və şəxsiyyətin sosiallaşması qarşılıqlı münasibətlərin göstəricilərinə görə müəyyən olunur. Ailə və uşağın iştirak etdiyi uşaq kollektivləri belə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı üçün şərait yaradır. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin kollektivinin uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji-pedaqoji göstəricilərinin xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Yaş qrupunda qarşılıqlı münasibətlərin tərzinin göstəriciləri (yaşlı-uşaq);

2. Tərbiyə strategiyasının göstəriciləri (məktəbəqədər tərbiyə konsepsiyasına uyğunluğu);

3. Təhsilləndirici strategiyanın göstəriciləri (məktəbəqədər təhsil proqramına uyğunluğu);

4. Pedaqoji kadrların (pedaqoji kollektivin üzvlərinin) psixoloji (şəxsi-emosional) sabitliyinin göstəriciləri;

Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərinə aid göstəricilər isə aşağıdakılardır:

1. Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin tərzini və onların göstəriciləri;

2. Valideynlərin (onları əvəz edən şəxslərin) tərbiyə strategiyasının göstəriciləri;

3. Valideyn mövqeyinin (niqativ, pozitiv) aktuallığı və onun formalaşma səviyyəsinin göstəriciləri;

4. Uşağın valideynlərinin (onları əvəz edən şəxslərin) psixoloji (şəxsi-emosional) sabitliyinin göstəriciləri [3; 179].

Uşaqların normativ-yaş və fərdi inkişafınının, qarşılıqlı münasibətlərin göstəricilərinə əsasən pedaqoji, psixoloji diaqnostikası aparılır. Yaş və fərdi inkişaf göstəriciləri içərisində bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Hər bir inkişaf sahəsi üzrə əldə olunmuş bacarıq və vərdişlər həmin sahənin inkişaf səviyyəsini göstərir. Əldə olunmuş bilik, bacarıq və vərdişlər həmçinin təlimin nəticələridir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təlimi pozulmanın ağırlıq səviyyəsindən asılı olaraq xüsusi təhsil və yardımçı təhsil və ya reabilitasiya müəssisələrində həyata keçirilir. Hər iki istiqamətdə həm xüsusi, həm də yardımçı təhsil müəssisələrində uşağın pedaqoji diaqnostikası pedaqoq tərəfindən ayrı-ayrı inkişaf sahələrində təlim nəticələrinə əsasən, lakin fərqli göstəricilərə görə aparılır. Yardımçı təhsil və reabilitasiya müəssisələrində hər bir kateqoriya müxtəlif modullar üzrə dəyərləndirilir. Deməli, təhsil müəssisələrində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların pedaqoji diaqnostikası da iki formada aparıla bilər: təlim nəticələrinə görə

və hər bir yaş mərhələsinə uyğun inkişaf sahəsinə görə.

Müxtəlif fəaliyyət növlərində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların şəxsiyyəti, motivasiyası və qabiliyyətləri aşağıdakı inkişaf sahələri üzrə inkişaf etdirildiyi kimi pedaqoji diaqnostikası və qiymətləndirilməsi də bu sahələr üzrə aparılır:

1. sosial və kommunikativ inkişaf;
2. əqli inkişaf;
3. nitq inkişafı
4. fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik;
5. bədii və estetik inkişaf.

Bu sahələrin inkişaf etdirilməsi sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların kateqoriyasının, yaş və fərdi inkişaf səviyyəsinin, potensial və kompensator imkanlarının və “gələcək inkişaf zonasının” nəzərə alınmasını tələb edir. Diaqnostik iş zamanı isə qeyd etdiyimiz kimi həm inkişaf sahələri üzrə ümumi müşahidələr qeyd edilə bilər, həm də təlim nəticələrinin standartlarına uyğun qiymətləndirməsi aparıla bilər. Standartlara əsasən, əgər məktəbəqədər kurikulumda hər bir yaş səviyyəsinə görə bilik, bacarıqlar verilsə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün standartlarda isə 1–3 və 3–7 yaş üzrə verilir. Məsələn, əqli və ya idraki inkişaf sahəsi üzrə hər iki qrup uşaqlar üçün qeyd olunan standart bilik və bacarıqlara diqqət yetirək.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilinin dövlət standartlarına əsasən 1–3 yaş üzrə əqli inkişaf:

- Öz adını, soyadını, ailə üzvlərinin adını bilir, Vətəninə adlandırır;
- Ətraf mühitdə əşyaları tanıyır və adlandırır;
- Sadə riyazi təsəvvürlərə malik olduğunu nümayiş etdirir (bir və daha çox);
- Əşyaları formasına görə qruplaşdırır [5; <http://85.132.71.30/framework/38071>].

Məktəbəqədər təhsilin kurikulumuna görə tipik inkişaf etmiş uşaqların 1–2 yaş idraki inkişafı:

- Öz adını deyir və yaxınlarını sadalayır.
- Sadə suallara reaksiya verir.
- Müşahidə etdiyi (geyim, mebel, qab-qacaq, bədənə ayrı-ayrı üzvlərini: baş, burun, ağız, göz, qulaq, əlləri, ayaqları), əşyaları göstərir.
- Böyüklərin göstərişi ilə tanış obyektləri göstərir.
- Sualların köməyi ilə gülü, ağacı göstərir, heyvanları səsinə görə müəyyənləşdirir.
- Ətraf mühitdə baş verən hadisələri 1–2 sözlə ifadə edir.
- Dinlədiyi fikrə əsasən hissələrini ifadə edən sadə sözlərdən istifadə edir.
- Şəkillər üzrə tanış obyektləri adlandırır.

- Böyüklərin təklifi ilə “salam”, “sağ ol” sözlərindən istifadə edir.
- Danışiq səslərini müxtəlif dil vahidlərində (heca, söz) tələffüz edir [6; 92].

Bundan başqa, Azyaşlı Uşaqların Təhsili Milli Assosiasiyasının (AUTMA) tövsiyələrinə əsasən 2–6 yaş arası uşaqların qiymətləndirilməsi aşağıda qeyd olunmuş vərdişlər üzrə aparılır:

1. Sosial-emosional vərdişlərinin qiymətləndirilməsi;
2. Oyun və qrupda iştirak vərdişlərinin qiymətləndirilməsi;
3. Fiziki vərdişlərinin (böyük və kiçik motor hərəkətlərin) qiymətləndirilməsi;
4. Özünəyardım vərdişlərinin qiymətləndirilməsi;
5. Ünsiyyət vərdişlərinin qiymətləndirilməsi;
6. Əqli vərdişlərinin qiymətləndirilməsi [2; 63–72].

Həm məktəbəqədər yaşlı uşaqların, həm də kiçikyaşlı sağlamlıq imkanları məhdud olan məktəblilərin təhsil müəssisələrində diaqnostikası və qiymətləndirilməsi Azyaşlı Uşaqların Təhsili Milli Assosiasiyası (AUTMA) tərəfindən hazırlanmış 2–6 yaş arası uşaqların qiymətləndirilməsi meyarlarına və məktəbəqədər təhsilin kurikulumunda verilən standart tələblərə əsasən aparıla bilər. AUTMA tövsiyələrinə əsasən 2 yaş uşaqların əqli vərdişlərinin qiymətləndirilməsi üzrə

bacarıqları məktəbəqədər təhsilin kurikulumuna görə tipik inkişaf etmiş 1–2 yaşlı uşaqların idraki inkişafı bacarıqlarına nəzər yetirək:

İki yaş:

- Müstəqil şəkildə kitabın səhifələrini çevirir;
- İçəridə/bayırda, bağlamaq, örtmək və qabaqda/arkada kimi mənaları başa düşür;
- Böyük/kiçik əşyaları göstərir;
- Stol, maşın, çarpayı kimi ümumi əşyalardan istifadəsini izah edir;
- Qırmızı və mavi rəngli əşyaları göstərir.

İki yaş altı ay:

- Boz, sarı, çəhrayı və bənövşəyi rəngli əşyaları göstərir;
- Evin, qələmlərin və boşqabların nəyə lazım olduğunu bilir;
- 1–3 əşyaya toxunaraq onları sayır;
- “Topu mənə ver” kimi sadə göstərişlərə əməl edir;
- Diqqətini toplaya bilir;
- Funksional baxımdan beş oyundan istifadə edir.

Funksionallığın və həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi üzrə təsnifatda da orqanizmin tipik fizioloji strukturunda yerinə yetirilməli olan funksiyalar və pozulmalar standart şəklində qeyd edilmişdir. Məsələn, spesifik əqli funksiyalara diqqətin, yaddaşın funksiyaları,

psixomotor funksiyalar, emosiya funksiyaları, qavrama və təfəkkür funksiyaları, yüksəkseviyyəli idrak funksiyaları, nitqin əqli funksiyaları, dil vasitəsilə ifadə, hesablama funksiyaları, özünühissetmə və vaxtın hiss edilməsi funksiyaları göstərilmişdir. Biliklərin əldə olunması və tətbiqi bölməsində isə əsas vərdislər kimi sadədən mürəkkəbə doğru təqlid, təkrarlama, mütaliə, yazı və hesablama vərdislərinin mənimsənilməsi, təcrübi vərdislərin qazanılması vərdisləri verilmişdir ki, reabilitasiya müəssisələrində hər bir modul üzrə bu dinamik xətt saxlanılır [8; 25-37, 73-75].

Yardımcı təhsil müəssisələrində və reabilitasiya mərkəzlərində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların dəyərləndirilməsi üçün inkişaf sahələrinə uyğun modullar sistemindən istifadə etmək olar. Bu modullar sistemi hər bir kateqoriya üzrə müxtəlif inkişaf sahələrinə uyğun bacarıqları əhatə edir. Məsələn, əqli inkişafı geri olan uşaqlarla aşağıdakı modullar üzrə qiymətləndirmə həyata keçirilir:

1. Özünəxidmət bacarıqları modulu;
2. Günlük həyati bacarıqlar modulu;
3. Dil, nitq və alternativ ünsiyyət bacarıqları modulu;
4. Koqnitiv hazırlıq bacarığı modulu;
5. Psixomotor bacarıqlar modulu;
5. Cəmiyyətdə sosial bacarıqlar modulu;
7. Ana dili bacarıqları modulu;

8. Riyazi bacarıqlar modulu;

9. Sosial həyati bacarıqlar modulu [9; 35].

Nitq pozulmaları olan uşaqlar üçün yardımçı təhsil proqramına əsasən qiymətləndirmə aşağıdakı modullar üzrə aparılır:

1. Səsin qoyulması və möhkəmləndirilməsi modulu;

2. Ekspressiv nitq modulu;

3. Səs pozulmalarının aradan qaldırılması üzrə profilaktik iş modulu;

4. Analizatorların və sosial mühitin nitq inkişafına təsiri modulu;

5. Korreksiya olunmuş səs pozulmalarının profilaktikası və inkişafı modulu [10;22].

Eşitmə məhdudiyyəti olan uşaqlar üçün yardımçı təhsil müəssisələrində aşağıdakı modullar üzrə qiymətləndirmə aparılır:

1. Eşitmə təlimi modulu;

2. Dil təlimi modulu;

3. Sosial əlaqələr modulu;

4. Oxuma-yazma-anlama modulu;

5. Riyaziyyat modulu [11; 33].

Görmə məhdudiyyəti olan uşaqlar üçün yardımçı təhsil müəssisələrində aşağıdakı modullar üzrə qiymətləndirmə aparılır:

1. Öyrənməyə hazırlıq modulu.

2. Psixomotor bacarıqlar modulu.

3. Özünəxidmət bacarıqları modulu.

4. Gündəlik həyati bacarıqlar modulu.

5. Müstəqil hərəkət bacarıqları modulu.

6. Sosial bacarıqlar modulu.

7. Ana dili modulu.

8. Riyaziyyat modulu [12; 31].

Yardımçı təhsil müəssisələrində və reabilitasiya mərkəzlərində diqqət çatışmazlığı- hiperaktivliyi və öyrənmə çətinliyi olan uşaqların dəyərləndirilməsi modulları:

1. Öyrənməyə hazırlıq modulu;

2. Oxuma-yazma modulu;

3. Riyaziyyat modulu [13; 32].

Autizm spektr pozulması olan uşaqlar üçün yardımçı təhsil proqramında qiymətləndirmə aşağıdakı modullar üzrə keçirilir:

1. Eyniləşdirmə bacarıqları üzrə modul;

2. Təqlid bacarıqları modulu;

3. Təlimatları yerinə yetirmə bacarıqları modulu;

4. Vizual dəstəkdən istifadə modulu;

5. Nitqi qavrama bacarıqları modulu;

6. Ekspressiv nitq bacarıqları modulu;

7. Oyun və musiqi bacarıqları modulu;

8. Özünəqulluq bacarıqları modulu;

9. Gündəlik məişət vərdişləri modulu;

10. Motor bacarıqlar modulu;

11. Sosial bacarıqlar modulu;

12. Oxuma-yazma modulu;

13. Riyazi bacarıqların inkişafı üzrə modul [14; 46].

Yardımcı təhsil müəssisələrində və reabilitasiya mərkəzlərində dayaq-hərəkət aparatında çatışmazlıqları olan uşaqların dəyərləndirilməsi isə aşağıdakı modullar üzrə aparılır:

1. Böyük motor bacarıqlarının inkişafı üzrə modullar:

- arxası üstə; üzü üstə; yardımla oturma; sərbəst oturma; iməkləmə; diz üstə durma; ayaq üstə durma; yardımla yerimə; yardım-sız yerimə; nərdivanla çıxıb-düşmə; irəli səviyyədə funksional bacarıqlar modulu.

NƏTİCƏ

Beləliklə, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların pedaqoji diaqnostikası onların inkişafı və təlim nəticələrinə görə aparılır. Uşaq inkişafı sahələri – koqnitiv, sosial emosional, fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizliyin qorunması, yaradıcı inkişaf sahəsi üzrə və ya əqli; sosial və kommunikativ; nitq; bədii və estetik; fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizliyin qorunması inkişaf sahələrini əhatə edir və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların pedaqoji diaqnostikası tipik inkişafda bu inkişaf sahələri üzrə müqayisə edilərək aparılır. Bundan başqa, təlim nəticələrinə görə standartlara əsasən pedaqoji diaqnostika və qiymətləndirmə aparıla bilər. Bilik, bacarıq və vərdiş səviyyələrinə görə isə təhsil

2. Kiçik motor bacarıqlarının inkişafı üzrə modullar:

- rəsm bacarıqları; əl ilə tutma və buraxma; əl-göz koordinasiyası və əl bacarıqları; bədənin fərqində olmaq (proprio reseptiv sistem); taktil bacarığı (toxunma); görmə qavrayışı; müvazinət (vestibulyar sistem) modulu [15; 26].

Qeyd edilən hər bir modul üzrə bacarıqlara əsasən ilkin diaqnostik qiymətləndirmə aparılır və bu modullar əsasında da korreksiya məşğələləri planlaşdırılır.

müəssisələrində təlimə qabiliyyəti olan, reabilitasiya müəssisələrində isə orta və ağır dərəcəli sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar təlimə cəlb olunduğu üçün reabilitasiya müəssisələrində və yardımçı siniflərdə onlar hər bir inkişaf sahəsi ayrı-ayrı modullar üzrə qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. Addım-addım proqramının standartları və müəllimlər üçün standartlar/ Məktəbəqədər qruplar və ibtidai siniflər üçün / Addım-addım Beynəlxalq Assosiasiyası. Bakı: Qanun, 2003, 51s.
2. Daniel E.R. Stafford K. Xüsusi hazırlıq siniflərinin təşkili / Addım-

- addım uşaqlar və ailələr üçün proqram. Bakı: Mütərcim, 2001, 245 s.
3. Çələbiyev. N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət I hissə. Kitab.Yurdu.org. 2008 (<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2405/Tehsil-sisteminde-psixoloji-xidmet-I>) 308 səh.
 4. Çələbiyev. N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət I hissə. Kitab.Yurdu.org. 2009 (<https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2405/Tehsil-sisteminde-psixoloji-xidmet-II>) 308 səh.
 5. “Sağlamlıq imkanları məhdud olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilinin dövlət standartları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı 26 fevral 2018-ci il (<http://85.132.71.30/framework/38071>)
 6. Məktəbəqədər Təhsilin Kurikulumu. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL İNSTİTUTU/ (Layihə) Bakı, 2017. 117 səh.
 7. Т.В. Зеленкова и др. Методические рекомендации по созданию инновационных организационных форм по обеспечению детей с ограниченными возможностями здоровья психолого-педагогической коррекционной поддержкой при обучении в Московской области. Редакционно-издательский отдел мгоги- 2014. 194 с.
 8. Funksionallıq, əlillik və sağlamlığın beynəlxalq təsnifatı. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 2008, səh. 371.
 9. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi zihinsel engelli bireyler destek eğitim programı, Ankara, 2008. 133 səh.
 10. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi dil ve konuşma güclüğü destek eğitim programı. Ankara, 2008. 92 səh.
 11. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi işitme engelli bireyler destek eğitim programı. Ankara, 2008. 100 səh.
 12. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi görme engelli bireyler destek eğitim programı. Ankara, 2008. 135 səh.
 13. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi özel öğrenme güclüğü destek eğitim programı. Ankara, 2008. 81 səh.
 14. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi yaygın gelişimsel bozukluklar destek eğitim programı. Ankara, 2008. 179 səh.
 15. Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi bedensel engelli bireyler destek eğitim programı. Ankara, 2008. 144 səh.

THE MAIN CRITERIA OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Sudaba Isgandarova

ABSTRACT

Pedagogical diagnostics of children with disabilities is carried out in educational institutions in the direction of their mental, social and communicative, speech, artistic and aesthetic, physical development, health and safety in the areas of development and learning outcomes. The results of training on the level of knowledge, skills and abilities are given in the preschool curriculum and standards for preschool educational institutions of children with disabilities.

The author in the article will give an example of a rating scale corresponding to each age stage for typical children with underdevelopment aged 2 to 6 years, conducted by the National Association for Early Childhood Education. In the article, the author points out a comparison of cognitive and mental development according to the preschool educational program and according to the standards of preschool educational institutions for children with disabilities and skills for the development of mental habits in children aged 2 to 6 years.

The author offers a system of modules, approved by the National Ministry of Education of Turkey, used to assess the skills of primary diagnosis and after involvement in training in special educational and rehabilitation institutions.

Rəyçi: R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 04 dekabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDlərİNDƏ NƏZƏRİ TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞDIRILMASININ PEDAQOJİ ŞƏRAİTİ

Pərvanə Məmmədova,

Gəncə Dövlət Universiteti Psixologiya kafedrasının baş müəllimi

Heydər Əliyev prospekti 429, indeks AZ2001

E-mail: pervane_memmedova_1974@mail.ru

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, təhlil, refleksiya, kiçikyaşlı məktəbli, nəzəri təfəkkür, psixi funksiya, psixi inkişaf, təlim fəaliyyəti, idrak maraqları, təlim motivasiyası, inkişafetdirici təlim, fikri əməliyyatlar, mənimsəmə.*

Keywords: *primary education, analysis, reflection, learning motivation, younger schoolchildren, theoretical thinking, mental function, mental development, learning activities, cognitive interests, training activity, mental operations, learning.*

“Təhsil dünyanın vacib nemətlərindəndir, bir şərtlə ki, yüksək keyfiyyətə malik olsun. Əks halda o tamamilə gərəksizdir.”

R.Kiplinq

GİRİŞ

Hal-hazırda respublikamızda təhsilin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində aparılan islahatlar uğurla davam etdirilir. Təhsilin yeni keyfiyyəti dedikdə, ilk növbədə, ümumi təhsilin məqsəd və vəzifələrinin müasir sosial tələblərə uyğunluğu başa düşülür. Təhsilin məzmununun onun nəticələri ilə və bütün şagirdlərin idrak imkanları ilə uyğunluğu problemi təhsilin keyfiyyətli olmasının əsasını təşkil edir. Təhsil fəaliyyətinin şərtləri-

nin təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının sağlamlığının qorunması və psixoloji rahatlığının təmin olunması tələbi ilə uyğunluğu keyfiyyətin önəmli prinsiplərindəndir. Müasir dövrdə təhsilin qiymətləndirilməsinin göstəricilərindən biri – şagirdlərdə öyrənmə bacarığının formalaşdırılması; çevik vərdişlərin, müxtəlif fəaliyyət növlərinə keçid qabiliyyətinin formalaşdırılması; böyükhəcmli informasiyalara bələdləşmə bacarığının formalaşdırılmasıdır.

Bu keyfiyyətlərin formalaşdırılması şagirdlərdə nəzəri təfəkkürün, əqli əməliyyatların, təfəkkürün müstəqilliyi, tənqidliliyi, çevikliyi keyfiyyətlərinin səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Bütövlükdə təhsilin keyfiyyətini təmin edən şərait dedikdə, aşağıdakı istiqamətlər nəzərdə tutulur:

1) Sağlamlığı qoruyan (zərər verməyən) texnologiyalardan istifadə edilməsi;

2) Təhsil proqramlarının və onların metodiki təminatının keyfiyyətinin yüksək səviyyəsi;

3) Xarici və daxili vəsaitlərin zənginləşdirilməsi;

4) Uşağın təhsil müəssisəsində psixoloji rahatlığının təminatı

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai təhsil uşaqların effektiv formalaşması və tam hərtərəfli, ahəngdar inkişafı üçün vacib bünövrədir. Çünki məhz ibtidai siniflərdə şagirdlərin müvəffəqiyyətli əqli və şəxsiyyət yönümlü inkişafının əsası qoyulur. Şəxsiyyətin inkişafı təlim prosesinin nüvəsini təşkil edir.

Kiçik məktəb yaşы dövrü (6–10 yaş) nəzəri biliklərin əsasında bütün psixi funksiyaların inkişafı üçün sensitiv dövr hesab olunur. Bu yaş dövründə təlim aparıcı fəaliyyət növünə çevrilir. Bu fəaliyyətin əsasında şagirdlərdə təfəkkür və nəzəri şüur fəal inkişaf edir, təhlil (analiz) və refleksiya qabiliyyəti yaranır, təlimə tələbat və

təlim motivləri meydana gəlir və inkişaf edir [6, s. 28].

Təfəkkürün inkişaf dərəcəsi və səviyyəsi şagirdlərin əqli və intellektual inkişafının əsas göstəricisidir. Bu yaş dövründə təfəkkür proseslərinin lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi şagirdlərdə təlim müvəffəqiyyətsizliyi, təlimə marağın itməsi, motivasiyanın aşağı düşməsi və s. hallara səbəb olur [12, s. 141].

Bir çox alimlərin, o cümlədən L.S.Vıqotskinin tədqiqatları göstərir ki, nəzəri təfəkkürün (məfhumlarda ifadə olunan təfəkkürün) inkişafı kiçik məktəb yaşının sonunadək refleksiya, ixtiyarilik və özünə nəzarət kimi yenitörəmələrin yaranmasına şərait yaradır [6].

Müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi təşkil olunmuş təlim fəaliyyəti kiçik yaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün formalaşması üçün zəruri şərt hesab olunur. Bu cür təlim fəaliyyətinə müxtəlif, xüsusi dərs tapşırıqlarının həlli daxildir. Bu tip tapşırıqların həlli zamanı şagirdlərdə oxşar, eynitipli məsələlərin vahid, ümumi həll prinsipi formalaşır. Bu sahədə tədqiqat aparan A.Z.Zak nəzəri təfəkkürün cərəyanının üç formasını ayırmışdır: ilkin, inkişaf etmiş və yüksək səviyyəli. Nəzəri təfəkkürün bu formaları təhlil və refleksiya proseslərinin rolundan və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq cərəyan edir. Nəzəri təfəkkürün bu üç forması genetik olaraq biri digəri ilə

əvəz olunur, təlim prosesinin təsiri altında bu əvəzlənmə tədricən, ardıcıl şəkildə baş verir [9, s. 27].

Nəzəri təfəkkürün ilkin formasında əsas rolu təhlil funksiyası həyata keçirir və nəticədə eynicinsli məsələlərin ümumi həll prinsipi ayrılır. Bu, “analitik” vasitə hesab olunur.

Nəzəri təfəkkürün inkişaf etmiş formasında refleksiya funksiyası aparıcı rol oynayır və nəticədə eynicinsli məsələ qrupuna daxil olan altqrup məsələlərin xüsusi həll prinsipləri müəyyən olunur. Daha dəqiq desək, ümumi münasibətlərin xüsusi forması ayırd edilir. Bu, “refleksiv” vasitə hesab olunur.

Nəzəri təfəkkürün yüksəksəviyyəli forması “təhlil və refleksianın mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunur” [9]. Bu mərhələdə ümumi münasibətlərin və onların xüsusi formalarının birliyi müəyyənləşdirilir. Bu, “sintetik” vasitə hesab olunur.

İbtidai sinif şagirdlərində fikri fəaliyyəti daha da inkişaf etdirmək üçün dərslərdə məqsədyönlü şəkildə xüsusi tapşırıq və üsullardan istifadə etmək olar. Məsələn, məzmunlu təhlilin inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması üçün aşağıdakı tip tapşırıqlardan istifadə etmək olar:

– Fərdi şəkildə kiçikyaşlı məktəblilər tərəfindən müstəqil olaraq məlumatın çatışmadığı və ya artıq məlumatın olduğu məsələlər uydurmaq.

Bu tip tapşırıqlar məsələ həllində və ya problemlə situasiyada verilənlərin əhəmiyyətini şagirdlərə anlatmaq baxımından əhəmiyyətlidir;

– Şagirdlər tərəfindən fərdi şəkildə adı məsələlərin məlumatın çatışmadığı, yaxud çox olduğu problemə çevrilməsi və ya tərsinə. Bu tip tapşırıqları icra edən şagirdlər təlim materialının müxtəlif suallarına dəqiq və ardıcıl bələdləşir;

– Sınıfdə qrup və ya kollektiv formasında müxtəlif qanunların və qaydaların tədqiq olunması. Bu tip tapşırıqların həlli zamanı şagirdlər müxtəlif mühakimələr yürüdü, mühakimələrin doğruluğunu sübut edir, tənqidi münasibət bildirirlər. Beləliklə, şagirdlər qanunların və qaydaların çıxarış metodlarına yiyələnirlər, məsələ həllinin prinsiplərini mənimsəyirlər, təlimatların qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırırlar [10, s. 236].

Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün formalaşdırılmasında idrak maraqlarının rolu böyükdür. Bu yaş mərhələsində idrak maraqlarının fəallaşdırılmasının iki əsas vasitəsi ayrılmışdır: təlim materialının məzmunu və təlim prosesi. Dərsin məzmunu və müxtəlif təlim işlərini müstəqil icra etmək ibtidai sinif şagirdləri üçün maraq kəsb etməlidir. Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatlarda idrak maraqlarını fəallaşdıran müxtəlif vasitələr ayrılmışdır [11, s. 138].

Təlim fəaliyyətində biliklərin ötürülməsi və mənimsənilməsi zamanı müxtəlif məşğələxarakterli məsələ, tapşırıq, situasiyalardan istifadə edilməsi idrak maraqlarını fəallaşdıran əsas vasitələrdən biridir. Bu, uşaqlarda tədricən daha sabit marağın formalaşmasına yönəlmiş metoddur (Y.V.Kuznetsova, A.K.Markova).

Dərsdə problemləli situasiyanın yaradılmasından idrak maraqlarını fəallaşdıran vasitə kimi istifadə etmək olar. Problemləli situasiya şagirdlərdə malik olduqları bilik ehtiyatı ilə verilən sualın cavablandırılmasının mümkün-süzlüyü arasında daxili ziddiyyətin baş qaldırmasına səbəb olur. Belə situasiyalar şagirdlərin idrak marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu məqsədlə müxtəlif təcrübə, eksperiment və layihə işləri aparmaq mümkündür (L.N.Nesterova, M.P.Palyanov).

Təlim fəaliyyətində idrak fəallığını stimullaşdırmaq üçün didaktik oyunlardan geniş istifadə etmək olar. Didaktik oyunlardan yalnız riyaziyyat dərslərində deyil, istənilən fənlərdə istifadə etmək olar (V.V.Drozina).

Dərsdə yaradıcılıq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım atmosferinin yaradılması da idrak maraqlarını fəallaşdıran vasitə hesab olunur. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllim şagirdlərlə rəhbər kimi deyil, əməkdaş kimi davranmalıdır. Bu üsul müəllim-şagird münasibətlərində qarşılıqlı inam atmosferi

yaradır, şagirdlərin müstəqil fəaliyyət istəyini artırır, onlarda müvəffəqiyyətli bilik mənimsəməyə qabillik formalaşdırır (M.M.Zinovkina, M.P.Palyanov).

İdrak maraqlarını fəallaşdıran vasitələrdən biri də müəllim tərəfindən təhsil prosesində şagirdlər üçün müvəffəqiyyət situasiyasının yaradılmasıdır. Belə şəraitdə təhsil alan şagirdlərin özünüqiymətləndirməsi yüksəlir, özünənamı artır. Şagirdlər idrak fəaliyyətində müsbət nəticə əldə edir, biliklərə müvəffəqiyyətlə yiyələnir, yoxlama işlərini inamla icra edirlər (V.İ.Andreyev, A.S.Belkin).

Sınıfdə qrup işlərinin təşkili də bu istiqamətdə səmərəli nəticə verir. Bu məqsədlə şagirdlər arasında yarış – xarakterli işlərin təşkil edilməsi vacibdir. Sağlam rəqabət şagirdlərdə iddia səviyyəsini yüksəldir, təfəkkürün müstəqilliyi, tənqidiliyi, çevikliyi inkişaf edir (M.M.Zinovkina).

Təlim prosesində müxtəlif növ müstəqil işlərdən istifadə edilməsi idrak fəallığını yüksəldən vasitələr içərisində önəmli yer tutur. Yəni ənənəvi işlərlə yanaşı, tədqiqat və eksperimentxarakterli işlərdən də istifadə etmək lazımdır. Təlim fəaliyyətində praktik işlərdən istifadə də effektiv vasitə hesab olunur (Q.İ.Şukşina).

Təlim materialının məzmununun psixi proseslərin inkişaf səviyyəsinə müvafiq gəlməsi səmərəli vasitələrdən biridir. Müəllim uşaqların psixoloji

xüsusiyyətlərini bilməli, təlim materialını seçərkən yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır (V.V.Drozina, M.M.Zinovkina, Y.M.Kolyaqin, M.İ.Maxmutov) [11].

Kiçikyaşlı məktəblilərdə təfəkkürün formalaşdırılması probleminə həsr olunmuş bir çox tədqiqatlar bu fikri dəstəkləyir ki, məktəb təlimində empirik idrak nəzəri idrakla, induktiv məntiq isə deduktiv məntiqlə əvəz olunmalıdır. V.V.Davıdovun fikrincə, konkretdən ümumiyyə doğru keçid yolu ilə ümumiləşdirmələrin formalaşdırılması mücərrəd təfəkkürün inkişafını ləngidir. Bu sistem praktik olaraq, şagirdlərin nəzəri təfəkkürün formalarına yiyələnməsi imkanını aradan qaldırır [7]. Buna görə də ibtidai siniflərdən başlayaraq, müəllim şagirdlərə elə bilikləri mənimsətməlidir ki, mücərrəddən konkretə, ümumidən xüsusiyyə doğru izah olunsun.

Bəzi tədqiqatçı-pedaqoqlar isə əks mövqedən çıxış edirlər [13, s. 48]. Məsələn, A.Y.Voxmyanina hesab edir ki, “induksiya və deduksiyanın çevik qarşılıqlı əlaqəsinin modelləşdirilməsi, empirik və nəzəri idrakda, formal və dialektik məntiqdə onların birliyinin qanunauyğunluqlarının hesabı imkan verir ki, məktəblilərin idrak fəaliyyətini müasir nəzəri təfəkkürün səviyyəsinə yaxınlaşdıraq” [5, s. 93].

Birinci sinif şagirdləri ilə təlimin ilkin mərhələsində xarici əşyalara,

müxtəlif modellərə, şəkillərə, sxemlərə istinad etmək tələb olunur. Tədrisən, təlim prosesində şagirdlər əşyaları onları ifadə edən sözlərlə əvəz edir (məsələn, şifahi hesablama), əşyaların obrazını beyində saxlamağı öyrənirlər. İbtidai sinfin sonuna doğru şagirdlər artıq əşyalarla əməli fəaliyyət aparandan əqli planda işlər icra edə bilir. Bu, kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual inkişafının yeni pilləyə yüksəlməsi deməkdir. Şagirdlərdə, tədrisən, fəaliyyətin daxili, əqli planı formalaşır [8, s. 231].

Kiçikyaşlı məktəblilərin qeyd olunan psixi xüsusiyyətləri onların idrak fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə yiyələnmələri ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Bu yaş dövründə təfəkkür dominant psixi funksiyaya çevrilir, inkişafın mərkəzində dayanır, bu inkişafın hesabına qavrayış və hafizə intellektuallaşır. Şagirdlər qavrayış, yadd saxlama və yadasalma ilə bağlı məsələləri həll edərkən fikri işlərdən istifadə edir. D.B.Elkonin qeyd etmişdir: “Təfəkkürün yeni, daha yüksək pilləyə keçməsinin hesabına bütün digər psixi proseslər yenidən qurulur, hafizə fikirləşən, qavrayış isə düşünən olur. Təfəkkür proseslərinin yeni pilləyə keçməsi və bununla bağlı, bütün digər proseslərin yenidənqurulması, kiçik məktəb yaş dövründə əqli inkişafın əsas məzmununu təşkil edir” [14, s. 203].

Təlim fəaliyyətinin motivasiyası çox vacib aspektidir. Motivlər şagirdlərin təlim fəallığına birbaşa və ya dolayısı ilə təsir göstərərək, bir çox məsələlərdə təlim fəaliyyətini və inkişafı təyin edir. Təlim fəaliyyətində özünü göstərən bir çox çətinliklər şagirdlərdə müsbət təlim motivasiyasının olmaması ilə şərtlənir.

İbtidai sinif şagirdlərində müsbət təlim motivasiyasının formalaşmasının bir sıra şərtləri müəyyən edilmişdir:

NƏTİCƏ

Beləliklə, təlim məşğələlərində nəzəri təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş xüsusi məsələ və tapşırıqlar sistemindən mütəmadi istifadə olunması, şagirdlərdə riyazi dünyagörüşünü genişləndirir. Deməli, şagirdlərin riyazi hazırlığının keyfiyyəti artır, onlar ətraf aləmin sadə qanunauyğunluqlarına daha yaxşı bələd olurlar, riyazi biliklərdən təlim və gündəlik fəaliyyətdə fəal istifadə edirlər.

Şagirdlərin qabiliyyətləri çatan səviyyədə yaxşı oxumaqları üçün onlarda idrak marağı və motivasiyası yüksəldilməlidir. Şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə və özünəinamın səviyyəsi təlim müvəffəqiyyətinə birbaşa təsir göstərən amildir.

Müəllimin pedaqoji ustalığı şagirdlərdə idrak maraqlarını oyadır, möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. Müəllim pedaqoji məharətlə tədris etdiyi fənnin məzmununu zənginləşdirir, dərinləş-

1) şagirddə artıq yaranmış pozitiv motivasiya yönəlişliyini aktuallaşdırmaq;

2) şagirddə yeni motivasiya yönəlişliyinin və ya yeni keyfiyyətinin yaranmasına şərait yaratmaq;

3) şagirdin özünün hazırkı imkan səviyyəsinə və perspektiv inkişafına daxili münasibətini dəyişmək [12, s. 138].

dirir və maraqlı edir. Beləliklə, şagirdlər dərslə həvəslə gəlir, onların idrak fəaliyyəti yaradıcı, produktiv xarakter alır. Müəllim təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirməklə kifayətlənmir, nəzəri təfəkkürü, eləcə də, zehni prosesləri və ağılın keyfiyyətlərini müəyyən sistemlə inkişaf etdirir. Şagirdin psixi inkişafı təlimin həm nəticəsi, həm də başlıca şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. B., 1962. -83 s.
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. B., 1991. -296 s.
3. Qədirov Ə.Ə. Kiçikyaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, 1973. -72 s.
4. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. B., 2008. -386 s.

5. Вохмянина А.Е. Изучение мышления и интеллекта. Магнитогорск, 2015. -123 с.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 2016. -536 с.
7. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. М., 2006. -240 с.
8. Евлампиева М.В. Технология игры в развитии логического мышления младших школьников. //Наука и образование. 2016. №1. –С.231-233.
9. Зак А.З Развитие умственных способностей младших школьников. М., 2013. -318 с.
10. Калинина Е.С. Комплексный подход в развитии мышления младшего школьника в условиях образовательного учреждения. //Ученые записки ОГУ. 2016. №2. –С. 236-238
11. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика. М., 2014. -416 с.
12. Кондрашенкова Т.А. Подготовка учителя к работе по развитию логического мышления младших школьников в контексте нового стандарта. //Актуальные вопросы профессиональной подготовки современного учителя начальной школы. 2016. №3. – С. 138-144.
13. Педагогика. Под. Ред. П.И.Пидкасистого. М., 2013. -236 с.
14. Эльконин Д.В. Детская психология. М., 2016. -256 с.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF THEORETICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Mammadova Parvana

ABSTRACT

Primary education is the foundation for the effective formation and comprehensive development of children. The early school age period is considered a sensitive period for the development of all mental functions. At this age, training becomes a leading activity. On the basis of this activity, students develop thinking and theoretical consciousness, the ability to analyze and reflect, develop the need for learning and learning motives.

Specially organized learning activities under the guidance of a teacher are a necessary condition for the formation of theoretical thinking in young students. The role of cognitive interests in the formation of theoretical thinking in young schoolchildren is considerable. Motivation for learning activities is a very important aspect. Students' self-esteem and level of self-confidence are factors influencing learning success.

Rəyçi: H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 11 dekabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

ŞAĞIRD KOLLEKTİVİNDƏ SAĞLAM PSIXOLOJİ İQLİMİN YARADILMASI YOLLARI

Mirvari Rəhimova,

Gəncə Dövlət Universiteti

Heydər Əliyev prospekti 429, indeks AZ2001

E-poçt: mirvari.rehimova@bk.ru

***Açar sözlər:** məktəb, şəxsiyyət, şagird kollektivi, təlim-tərbiyə, sağlam psixoloji iqlim, şəxsiyyətlərarası münasibətlər.*

***Keywords:** school, personality, student body, education, healthy psychological climate, interpersonal relations.*

GİRİŞ

Təlim insanın həyatında böyük bir dövrü əhatə edir. Bu dövr ərzində şəxsiyyətin fəal şəkildə formalaşması həyata keçir. Məktəb həyatı dövrünün necə keçməsi, uşaqların məktəbdə necə təlim-tərbiyə alması onların gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi özlərini necə reallaşdırmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Şagirdlər məktəbdə elmi biliklərlə yanaşı, həm də davranış qaydalarına, birgə yaşayış normalarına, təşkilatçılıq qabiliyyətlərinə, qrup ünsiyyəti normalarına, birgə fəaliyyətdə iştirak normalarına yiyələnirlər. Onlar məktəbdə sinif qruplarında şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminə girir, onun subyektinə çevrilirlər. Məktəbli şəxsiyyətinin inkişaf etdiyi konkret sinif qrupunda müsbət psixoloji iqlimin əlverişli olması, qrupun inkişaf səviyyəsi müəllimin pedaqoji ustalığından, onun şəxsiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Psixoloji-pedaqoji araşdırmaların nəticələri göstərir ki, şagird qruplarında təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin artırılmasında həmin sinifdə psixoloji iqlimin əlverişli, yaxud qeyri əlverişli olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fakt diktə edir ki, bütövlükdə məktəbin pedaqoji kollektivində, eləcə də onun ayrı-ayrı siniflərində əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir. Təlim-tərbiyə prosesini səmərəli təşkil etmək, idarə etmək, onun inkişafetdirici, öyrədici və tərbiyəedici funksiyalarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək məhz bu iqlimin necə olmasından bilavasitə asılıdır. Məktəb praktikasında bütöv-

lükdə məktəb kollektivində, eləcə də siniflərdə sağlam psixoloji iqlimin yaradılması və qorunub saxlanması təlim-tərbiyə işinin əlverişli fonda həyata keçməsinə təminat yaradır.

“Psixoloji iqlim” anlayışı ilk dəfə K.Levin tərəfindən araşdırılmışdır. A.S.Makarenkonun tədqiqatlarında sosial-psixoloji iqlimin nəzəri-metodoloji məsələləri, müxtəlif kollektivlərdə psixoloji iqlimin yaranmasına təsir göstərən amillər öyrənilmişdir [7].

Ə.Ə.Əlizadə “psixoloji iqlim” dedikdə, “fərdlərin, qrupların və kollektivlərin istehsal funksiyalarını yerinə yetirmə prosesindəki qarşılıqlı təsiri” önə çəkmişdir. Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda psixoloji iqlimi təsvir etmək üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə olunmuşdur: “sosial-psixoloji iqlim”, “mənəvi-psixoloji iqlim”, “psixoloji durum”, “psixoloji atmosfer”, və s. [3].

Mövzu həm rus psixoloqlarının, həm də Azərbaycan psixoloqlarının əsərlərində nəzərdən keçirilmiş, bir sıra tədqiqatlar təhlil olunmuşdur. (T.A.Afanasiyeva, A.Q.Kovalyov, V.V.Boykon, E.A.Levan, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, və b.) problemin ümumi psixoloji aspektlərini işıqlandırmışlar. Lakin bütün bunlarla yanaşı, məktəbdə sağlam psixoloji iqlimin rolu məsələsi geniş şəkildə öyrənilməmişdir ki, bu da problemin aktuallığını ön plana çəkir.

Məktəb həyatı şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ən önəmli sosial inkişaf şəraiti hesab edilir. Bu baxımdan məktəbdəki inkişafın sosial şəraitinin əlverişli olması xüsusi maraq dairəsində olmalıdır. Mütəxəssislərin rəyləri və məktəb praktikası təsdiq edir ki, şagird şəxsiyyətinin daha yaxşı inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biri məktəbdə və sinifdə əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasıdır.

Məktəbdə sağlam psixoloji iqlimin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi hər bir şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafı üçün geniş imkanlar açdığı kimi, həm də təlimin optimallaşdırılması üçün də əlverişli şərait yaradır. Bu, məktəbdə sinif rəhbərlərinin, fənn müəllimlərinin, məktəb psixoloqlarının və rəhbərliyin daimi praktiki işi və vəzifəsi hesab edilir. Sağlam psixoloji iqlimin hər hansı bir kollektivdə yaradılması məsuliyyətli iş olmaqla yanaşı, həm də yaradıcı bir işdir. Bu sinif rəhbərlərinin fənn müəllimlərinin, məktəb psixoloqunun və məktəb rəhbərliyinin daimi praktiki işidir. Kollektivin müsbət psixoloji iqlimi qrup ünsiyyəti prosesində yaranır və bürüzə verir ki, bunun da fonunda qrup tələbatları reallaşır.

İstər məktəbdə, istərsə də sinifdə yaxşı sağlam psixoloji iqlimi yaratmaq pedaqoji kollektivdə müəllimlərin, sinifdə şagirdlərin psixologiyasını, onların emosional vəziyyətini, narahatlıqlarını, mənəvi yaşantılarını, bir-

birinə bəslədikləri münasibətləri anlamağı tələb edir. İstənilən kollektivdə əlverişli psixoloji iqlim öz-özünə formalaşmışdır. Bu iqlimi yaratmaq, inkişaf etdirmək və qoruyub saxlamaq lazımdır.

Məktəb cəmiyyətdə mövcud olan institutlar içərisində onun inkişafında xüsusi yer alan, böyük nüfuza malik olan sosial institut hesab edilir. Böyüməkdə olan nəslin həyatının böyük bir hissəsi, kiçik məktəbli yaş dövründən erkən gənclik yaş dövrünə qədər məktəbdə keçir. Altı yaşında məktəbə qədəm qoyan azyaşlı uşaqlar məktəbi bitirdikdə yetkin, kamil şəxsiyyət kimi sosial həyata qədəm qoyurlar. Məhz məktəbdə gələcək nəslə elmi və həyati biliklər öyrədilir, davranış qaydaları, birgə yaşayış normaları mənimsədilir. Məktəbdə həyata keçirilən sistemli təlim prosesində şagirdlər sosial tərbiyəyə yiyələnir, gələcək həyata hazırlanırlar.

Təlim – tərbiyə prosesində şagirdlərin emosional durumu ilə hesablaşmamaq, inzibati tədbirlərin, təzyiqin gücünün artırılması, şagirdlərlə münasibətdə bu və ya digər səbəb üzündən ayrı seçkiliyə yol verilməsi və s. kimi amillər nəinki ayrı-ayrı şagirdlərin emosional vəziyyətinə, ümumən bütün şagird kollektivinin psixoloji durumuna mənfi təsir göstərir. Şagird kollektivində rəy və fikir ixtilafları, daxili qruplaşma, ayrı-ayrı qruplar arasında

qarşıdurma və s. kimi mənfi hallar özünü büruzə verir. Hər bir şagird şəxsiyyətinin daxili konfliktləri özünün mənfi nəticələrini tezliklə büruzə verir, onlarda əsəb gərginliyi və nevrozlarla nəticələnir, çünki şagird istər ailədə, istərsədə məktəb də, istərsə də yaxın yoldaşları arasında müsbət emosional rahatlıq tapa bilmirsə və bu uzun müddət davam edirsə, onda həmin emosional narahatlıq şagirdin dözümlü haddini aşır, nəticədə onda əlverişli olmayan xarici təsirlərə qarşı kəskin emosional reaksiyalar baş verir. Belə bir şəraitdə şagirdlərin emosional durumu, onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər necə ola bilər? Məlumdur ki, bu cür hallar şagird kollektivindəki münasibətlərə də mənfi təsir göstərir. Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski haqlı olaraq göstərirdi ki, təlim, hər şeydən əvvəl, insan münasibətidir. Ona görə də bütün məktəb həyatı – qiymətləndirmə situasiyasının məcmusudur, çünki şagirdlərin fəaliyyəti və davranışı daim həm müəllimlər, həm də şagirdlər tərəfindən qiymətləndirilir. Şagird məktəbə getməklə sanki bir qiymətləndirmə sistemi dairəsinə düşür.

Aparılan müşahidə materiallarından da aydın olur ki, bəzi şagird kollektivlərində uşaqların yoldaşlarını bu və ya digər keyfiyyətlərinə (hətta bəzən müsbət keyfiyyətlərinə) görə ələ salmaq, lağa qoymaq, müxtəlif ləqəblər

vermək və s. kimi hallara rast gəlinir. Bu cəhət kollektivdə sağlam psixoloji iqlimə ciddi xələl gətirir. Bəzən bu cəhəti müəllimlər də bilir, lakin vaxtında faydalı tədbir görmək əvəzinə, səbəbkarları tapıb cəzalandırmaq yollarına əl atırlar ki, bununla münasibətlər daha da korlanır. Ən acınacaqlı cəhət odur ki, müasir məktəblərimizin bəzi şagird kollektivlərində yaxşı cəhətlərinə (yüksək intellektual qabiliyyətinə, nizam-intizamlı olmasına, səliqə-sahmanına görə və s.) ələsalma və ya lağ etmə halları baş verir. Bunu adi uşaq zarafatı, uşaq şıltaqlığının nəticəsi kimi qəbul etmək doğru olmaz.

Şagird kollektivində sağlam psixoloji iqlimə xələl gətirən bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Özünüqiymətləndirmə kollektivdə münasibətlər sisteminə, psixoloji iqlimə ciddi təsir göstərir. Şagirdlərin bəzilərində özünüqiymətləndirmə yuxarı, digərlərində isə aşağı səviyyədə olur. Yüksək özünüqiymətləndirməyə malik olan şagirdlər tənqidi münasibəti, onun ünvanına olan iradları çox kəskin reaksiyalarla qəbul edirlər. Özünüqiymətləndirmə imkanları nisbətən üstün olan şagirdlər elə güman edirlər ki, onlara qəsdən mənfə münasibət bəsləyirlər.

Aparılan nəzəri araşdırmalar və praktika sübut edir ki, şagirdlərin elmi-nəzəri biliklərə nə dərəcədə yiyələnməsində, şəxsiyyət kimi inkişaf

etməsində məktəbdə yaradılan əlverişli psixoloji iqlimin xüsusi rolu vardır.

Bəs şagird qruplarında əlverişli psixoloji iqlimi necə yaratmaq olar?

Bu sual həmişə aktual olmuş, indi də aktualdır və müasir dövrün tələbləri ilə daha çox uzlaşır.

Məktəb cəmiyyətin sosial sifarişini həyata keçirən böyük bir kollektivdir. Bu kollektivin normal fəaliyyəti üçün onda sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması çox zəruridir.

Bütün dövrlərdə məktəb cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, bilik, elm ocağı adlandırılmışdır. Təhsil subyektlərindən biri kimi müəllimin adı həmişə şərəfli peşə sahibləri sırasında ən yüksək səviyyədə olmuşdur. Hal-hazırda da bu belədir. Ulu öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə müəllim adına yüksək qiymət verərək qeyd edirdi ki, "Mən yer üzündə müəllim adından yüksək ad tanımıram."

Məktəbdə şagirdlərin bilikləri mənimləməsi və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən böyük yük müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllimlərin məktəbdə hansı sosial-psixoloji mühitdə fəaliyyət göstərməsi onların işinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan məktəbdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması labüd hesab edilir.

Məktəbdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin mövcud olmasının atributları aşağıdakılardır:

– Məktəb rəhbərliyinin müəllimlərə və müəllimlərin bir-birinə inamının olması;

– Məktəb rəhbərliyinin müəllimlərə və müəllimlərin bir-birinə xeyirxah münasibətlərinin olması;

– Məktəbdə həyata keçirilən hər hansı yeniliklərin məqsədi və vəzifələri barədə hər bir müəllimin məlumatlandırılması;

– Məktəbin ümumi həyatına aid olan məsələlərin müzakirəsi zamanı hər bir müəllimin öz mövqeyini azad ifadə etmək imkanının olması;

– Hər bir müəllimə qarşı eyni tələblərin qoyulması;

– Hər bir müəllimin öz məktəbinin üzvü olmaqdan zövq alması;

– Məktəb rəhbərliyi və müəllimlər arasında qarşılıqlı yardımın yüksək səviyyədə olması;

– Müəllimin həyatı ilə bağlı işlərin icrası vəziyyətinə görə hər bir müəllimin öz üzərində məsuliyyət hiss etməsi.

Ümumiyyətlə, hər bir kollektivdə olduğu kimi, məktəb kollektivində də sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması onun bütün üzvlərinin birgə səyinin nəticəsidir. Buna qısa müddət ərzində nail olmaq mümkün deyildir. Sağlam mənəvi-psixoloji mühit inkişaf etmiş məktəb kollektivində yaranır. İnkişaf etmiş məktəb kollektivində hər kəs öz funksiyasını layiqincə yerinə yetirir, mehriban, qarşılıqlı münasibətlər hökm sürür,

bir nəfər hamı üçün, hamı bir nəfər üçün prinsipi önə çəkilir, işgüzar qarşılıqlı münasibətlərlə yanaşı, şəxsi qarşılıqlı münasibətlər də yüksək səviyyədə olur, münaqişələr az olur, əməkdaşlıq, qarşılıqlı kömək qeydə alınır.

Məktəbdə sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması və təkmilləşdirilməsi məktəb rəhbərliyinin, fənn müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin, məktəb psixoloqunun daimi praktik vəzifəsidir. Məktəb kollektivində belə mühitin yaradılması həm məsuliyyət, həm də yaradıcı yanaşma tələb edən bir işdir.

Şagird kollektivinin əmələ gəlməsi və formalaşmasında müəllim şəxsiyyətinin rolu həlledicidir. Müəllimin öz funksiyasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi şagird kollektivinin formalaşması üçün zəruri şərt hesab edilir. Şagirdlərdə kollektivçilik keyfiyyətinin formalaşması yalnız müəllim tərəfindən təşkil olunur.

Məktəbdə sinif kollektivini təşkil etdikdə, onun üzvləri olan şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin yüksək səviyyəyə qaldırılması, qrupda həmrəyliyin yaradılması, qrupun birgə fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təşkil olunması, onun sosial-psixoloji iqliminin sağlamlaşdırılması və s. başa düşülür. Sinif kollektivində gedən bu proseslərin necə idarə olunması müəllim şəxsiyyətindən bilavasitə asılıdır. Sinif kollektivini yüksək səviyyədə təşkil edə bilən müəllim

hər bir şagird şəxsiyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Müəllim təlim və tərbiyə işini müvəffəqiyyətlə o zaman həyata keçirə bilər ki, o özünün peşə-pedaqoji fəaliyyətində şagird kollektivinin köməyinə, dayağına arxalansın. Bu baxımdan pedaqoqun sinif fəalları ilə işi düzgün qurması əhəmiyyətli rol oynayır. Müəllim sinifin fəallarının şəxsində öz müttəfiqlərini, köməkçilərini görərək, sinif kollektivinin üzvləri ilə daha optimal əməkdaşlıq təşkil edə və bununla da tərbiyə işinin səmərəsini artırmağa bilər [1].

Müəllim-şagird münasibətlərinin müvəffəqiyyəti dərşdə o zaman gerçək təzahür edir və pozitiv istiqamətdə formalaşır ki, onlar bir-birini başa düşür, hörmət edir, ən nəhayət, bir-birinə inanırlar. Ancaq belə bir prinsip üzərində, yəni bir-birinə qarşılıqlı hörmət və inam əsasında qurulmuş münasibətlər məktəblinin şəxsi sərvətinə çevrilir [6].

Birmənalı demək olar ki, digər kollektivlərdə olduğu kimi, orta məktəb kollektivlərində də sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasında onun rəhbərinin rolu müstəsna dır. Məktəbin direktoru, onun müavinləri rəhbərlik etdikləri məktəbin bütün işçilərini, emosional vəziyyətlərini öyrənməli və onlarla qurduğu qarşılıqlı münasibətlər zamanı bunları nəzərə almalıdır. Belə olan halda məktəbin müəllimləri, texniki işçiləri öz rəhbərlərinə inanır, özlərini bu kollektivin ayrılmaz hissəsi

hesab edirlər. Elmi araşdırmalar göstərir ki, kollektivin rəhbəri işə can yandıranda, onun üzvlərinin problemləri ilə maraqlananda, imkanı dairəsində onlara köməklik edəndə, simpatiya ilə yanaşanda, qayğıkeşlik göstərəndə, yeniliklərin tətbiqinə meydan verəndə onda sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaranması ehtimalı xeyli artır.

Direktor məktəbdə hər şeyə cavabdeh olduğu kimi, orada sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasına da cavabdehdir. O bilməlidir ki, müasir məktəbdə təlim-tərbiyə işini səmərəli qurmaq üçün orada sağlam, işgüzar və yaradıcı mühitin yaranmasının qayğısına qalmalıdır.

Məktəbin direktoru rəhbərlik etdiyi kollektivdə mövcud olan şəxsiyyətlər-arası qarşılıqlı münasibətləri qabaqcadan görməyi, dəyərləndirməyi, tənzimləməyi və proqnozlaşdırmağı bacarmalıdır. Onun hansı rəhbərlik üslubundan istifadə etməsi məktəb kollektivində yaradıcı sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasına bilavasitə təsir göstərir.

Məktəbdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasına təsir göstərən amillər obyektiv və subyektiv amillərə bölünür ki, bunların da hər ikisi vacib hesab edilir.

Obyektiv amillərə mövcud maddi-texniki baza, subyektiv amillərə isə müəllimlər və müəllimlərlə rəhbərlik arasındakı qarşılıqlı münasibətlər aid edilir.

NƏTİCƏ

Məktəblərdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılmasına, həmçinin kollektiv üzvlərinin bir-birinə psixoloji uyuşması da əhəmiyyətli təsir göstərir. Kollektiv üzvlərinin bir-birinə psixoloji yanaşmasını asanlaşdıran amillər sırasında şəxsi keyfiyyətlərin bir-birinə uyğun olmasını, hər kəsin öz işində razı qalmasını sadalamaq olur.

Bütün bu yuxarıda sadalananlara əməl etməklə şagird qruplarında sağlam psixoloji iqlimi yaratmaq, inkişaf etdirmək və qoruyub saxlamaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Aslanova Z., Məmmədov İ. Müəllim şəxsiyyəti və şagird kollektivinin təşkilində onun rolu. Gəncə, 2014, 65 səh.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. B., 2003, 356 səh.
3. Ə.Ə.Əlizadə., Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. "Ozan" nəşr. B., 1998, 368 səh.
4. Ə.Ə.Əlizadə .Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, Adiloğlu, 2001, 162 s.
5. Ə.Ə.Əlizadə, Hikmət Ə.Əlizadə. Pedaqoji psixologiya. II kitab. ADPU, 2010, 288 səh.
6. Əliyev B., Cabbarov R. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, Təhsil, 2008, 134 s.
7. Аникеева Н.П. Учителю о психологическом климате в коллективе. Москва. Просвещение, 1989, 224 səh.
8. Битьянова М.Р. Социальная психология. М.: Наука, 2001, 576 səh.

WAYS TO CREATE A HEALTHY PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN THE PUPIL TEAM

Mirvari Rahimova

ABSTRACT

Formation and improvement of the healthy psychological climate in the school not only opens wide opportunities for the development of each student as an individual, but also creates favorable conditions for the optimization of learning. It is considered to be a permanent practical work and duty of class teachers, subject teachers, school psychologists in this school. Creating such an environment in the school staff is both a responsible and creative approach.

Rəyçi: Ə.T. Baxşəliyev, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 16 dekabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur.

NİTQ QÜSURLU UŞAQLARIN FİZİKİ VƏ PSİXİ İNKİŞAFI

Elvira Balaməmmədova,

Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı

İstiqlaliyyət küç., 31. indeks: AZ1001

E-mail: elvirailqarqizi@gmail.com

Açar sözlər: nitq qüsuru, psixi inkişaf, travma, bilingualizm, mutizm

Keywords: speech impairment, mental development, trauma, bilingualism, mutism

GİRİŞ

Nitq yalnız insana xas olan funksional vahid olub, insanların bir-biri ilə fikir, təcrübə mübadiləsinə imkan yaradan ictimai əhəmiyyətli hadisədir. O uşağın psixofizioloji inkişafı prosesində mərhələli şəkildə formalaşır. Nitqin qüsurlu inkişafı isə, uşaqların psixi inkişafı prosesinin normal gedişinin pozulmasına bilavasitə təsir göstərir. Məqalədə nitq qüsurlarının etimologiyasından asılı olaraq nitq qüsurlu uşaqların fiziki və psixi inkişafına nəzər salınmışdır.

Nitq şəxsiyyətin formalaşması prosesinin ilk mərhələsində uşağın psixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. O, uşağın inkişafının ilk ilindən yaşlılarla bilavasitə olan vasitəsiz-emosional ünsiyyət prosesində, aparıcı fəaliyyət şəklində baş-

layıb, həyat boyu təşəkkül edir. Nitqi ünsiyyət adlandırma bilmək üçün o, dialoq xarakteri daşmalı, danışan və dinləyən bir-birini başa düşməlidir. Fərdlərin motor və zəka qabiliyyətlərinin fərqli olduğunu nəzərə alsaq, nitqin başlanma vaxtı, sürəti və digər parametrləri də bunlardan asılı olaraq dəyişir.

“Təfəkkür nitqlə üzvi sürətdə əlaqədardır və heç bir fikir nitqdən xaricdə mövcud ola bilmir. Nitq təfəkkürün ifadə vasitəsidir, yəni təfəkkürün inkişafına nitq ünsiyyəti əhəmiyyətli təsir göstərir”[2, səh.359]. Bu və ya digər dərəcədə nitq qüsurları uşaqların psixi inkişafı prosesinin normal gedişinin pozulmasına səbəb olur və onların bərpa edilməsi problemdən asılı olaraq zaman tələb edir. Burada

uşaq inkişafının hər bir yaş mərhələsi həlledici əhəmiyyətə malik faza olub, nitq problemlərinin üzə çıxması və ya qüsurların bərpa edilməsi üçün vacib dərəcədə rol oynayır.

Nitq və dil qusuru uşaqlarda ünsiyyət probleminə, nitqinin başa düşülməsi çətinliklərinə, funksional nitq vərdişlərinin reallaşdırılması prosesində şifahi nitq mexanizmindən istifadə edə bilməməsinə səbəb olur. Nitq qüsurları müxtəlif səbəblərlə yaranır. Bunlar funksional, struktur və psixoloji səbəblər olmaqla üç bölgədə təsnif edilir [4]:

Funksional səbəblər. Nitq aparatının tam və sağlam olduğu halda öz funksiyalarını lazımı kimi yerinə yetirməməsi nitq qüsurlarının yaranma səbəblərindən biri kimi qeyd olunur. Danışığı öyrənilə bilən bir bacarıq olduğundan, yanlış öyrənilmə – evdə başqa bir dilin danışılması, nitqin qazanılması və möhkəmləndirilməsi mərhələsində uşağın nitq inkişafına yaşlıların diqqət yetirməməsi, laqeydliyi, səhlənkarlığı fərddə nitq qüsurlarının pozulmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda inkişaf və yaş psixologiyası da uşağın düzgün psixi inkişafı baxımından, uşaq və böyüklər arasında emosional və şifahi ünsiyyətin olmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır.

Struktur səbəblər. Nitq qüsurlarının bioloji səbəblə yaranan kateqoriyası

olub, qüsurun davamedici xarakter almasına, qalıcı nitq qüsurlarına çevrilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, doğulduqda yarıqın olması, tənəffüs orqanlarının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən uzunmüddətli ağır xəstəliyin keçirilməsi, burun əti problemləri və s.

Psixoloji səbəblər. Fərdin emosional vəziyyəti onun nitq fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən səbəblərdəndir. Uşaqların həddindən artıq həssas, çəkingən və utancaq olması, müxtəlif travmalar və s. onların nitq inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biridir.

Nitq qüsurlarını yaradan müxtəlif səbəblər kimi xarici (ekzogen) və daxili (endogen) faktorları, ətraf mühitin ekoloji şəraitini fərqləndirirlər. Hər bir nitq qüsurunun təsnifləşdirilməsi zamanı, onun yaranması, qüsurun ümumi səciyyəsi, artikulyasiya aparatının ümumi müayinəsi, onların patalogiyaları, fizioloji və psixoloji aspektdən yanaşma, eyni zamanda problemin korreksiya işi əhatə olunmalıdır.

Nitqin patalogiyalarını yaradan qüsurun bioloji səbəbləri [3]:

- Bətdaxili patalogiyalar səbəbilə dölün inkişafında yaranan inkişaf pozulmalarının mənfi təsirləri döl inkişafının 4 həftəliyindən başlayaraq, 4 ayına qədərki mərhələləri əhatə edərsə, ən kobud nitq qüsurlarının yaranmasına səbəb olur. Bunlar hamiləlik

zamanı virus və endokrin xəstəliklər, güclü toksikoz, psixi və fiziki zədələr, rezus faktor və digər səbəblərlə üzə çıxma bilər.

- Doğuş zədələri və asfiksiya¹ səbəbilə yaranmış kəllədaxili qansızlıqlar;
- Uşağın inkişafının ilk ilində keçirdiyi və nitq inkişafının zədələnməsinə daha çox ağır təsir göstərən yoluxucuviruslu xəstəliklər, mnenqo-enseflit və ilkin mədə-bağırsaq pozulmaları (beynin zədələnmə vaxtı və lokallaşmasından asılı olaraq nitq qüsurlarına fərqli təsir edir);
- Kəllə-beyin silikənməsi ilə üzə çıxan beyin zədələri;
- İrsilik faktoru.

Dünya üzrə, təxminən, 7000 dil, kompleks simvol və qaydalar, eyni zamanda fərqli tələffüz şəkilləri

olmasına baxmayaraq, normal inkişaf prosesində uşaqlar öz ana dillərini çox asanlıqla yiyələnilirlər. Uşaqların danışmaq səsini sadəcə yaşlıları müşahidə etməklə, danışmada tətbiq edə bilməsi, insanın sinir sisteminin quruluşunun irsi olaraq nitq üçün programlı olması ilə izah olunur.

“ABŞ-da məktəbəqədər yaşlı uşaqların 8%-də nitqin gecikməsində irsi təsirlərin rolunu göstərən bir təcrübə yayımlandı” (Rice ML. Toward Epigenetic and Gene Regulation Models of Specific Language Impairment: Looking For Links Among Growth, Genes, and Impairments. J Neurodev Disord. 2012; 4: 27) [4, səh.41]. Və bu araşdırma baxımından kişi cinsindən olan fərdlər daha çox risk qruplarına aid edilir.

Araşdırmanın ümumi nəticəsi olaraq dilin inkişafına təsir edən amillər belə təsnif edildi:

Cədvəl 1

1. İrsiyyət	8. Təhsil
2. Zəka	9. Ailədə övladların sayı
3. Sensor normallıq	10. Valideynlərin təhsil səviyyəsi
4. Sosial mühit	11. Valideyn və ya tərbiyəçi münasibəti
5. Fiziki imkan	12. Uşağın şəxsiyyəti
6. Uzunmüddətli xəstəlik	13. Oynadığı oyunlar
7. Vaxtından əvvəl doğulma	14. Sosial-iqtisadi vəziyyət

Mənbə: [6, səh.2].

¹ Asfiksiya – doğum zamanı uşağın tənəffüsünün pozulması nəticəsində beyində yaranan oksigen çatışmazlığı

Danışiq uşağın ümumi psixofiziki inkişafı prosesində formalaşır. L.S.Vıqodski təfəkkür və nitqi fərqli irsi köklərə malik olan strukturlar kimi nəzərdən keçirmişdir. Nitqin inkişafında intellektdən əvvəlki mərhələdə nitq uşaq üçün sosial qarşılıqlı təsir vasitəsi kimi çıxış edir. “Müəyyən mərhələyə qədər nitq və təfəkkür fərqli xətlər üzrə inkişaf edir”[1, səh.30]. Təfəkkürün inkişafında nitqə qədərki mərhələdə uşaqlar əşyavi fəaliyyət zamanı, əşyalarda cəmlənən ictimai mənalara yiyələnirlər, tədricən nitqin simvolik mənalandırma funksiyasını kəşf edirlər. Beləliklə bu inkişaf mərhələsindən sonra nitq və təfəkkürün inkişaf xətləri kəşisir. Təfəkkür nitqli, nitq isə intellektual xarakter daşımağa başlayır. L.S.Vıqodskinin yanaşmasına əsasən, insana aid olan ünsiyyətin ən ali forması ancaq insan təfəkkürü vasitəsilə, reallığın ümumiləşdirilməsi ilə mümkündür.

Normal nitq fəaliyyətinin olması üçün bütün beyin strukturlarının bütövlüyü və təhlükəsizliyi lazımdır. Danışiq pozuntularının inkişafında ailədə rast gəlinmiş danışiq pozğunluqları, solaxaylıq və sağaxaylıq kimi amillər xüsusi təsir edə bilər. Nitq fəaliyyətində xüsusi rolu beynin dominant (sağ əllər üçün sol) yarımkürəsində yerləşən nitq-əşitmə və nitq-motor zonaları oynayır. Ona görə də nitq qüsurları, onların yaranma səbəblərini

araşdırdığımız zaman qüsur və analizator və onun funksiyaları arasındakı əlaqəni nəzərə almaq lazımdır. Çünki korreksiya zamanı kompensasiya üçün əsas təməl mənbənin buradan başladığını qeyd edə bilərik [3].

Nitq qüsurlarının psixopatologiya ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da, nitq qüsurlu insanların böyük əksəriyyətində özünəqapanma və sosial ortamlardan qaçınmaq kimi davranışlar müşahidə edilir.

İnkişaf və yaş psixologiyası uşağın düzgün psixi inkişafı üçün, uşaq və böyüklər arasında emosional və şifahi ünsiyyətin olması mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır. Çünki valideyin ilə düzgün emosional kontaktın qurulması körpənin sosiallaşmasını təmin edir.

Bəzən ailədə uzunmüddətli psixotraumatik şərait uşaqda nitq problemlərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Ailədaxili münasibətlərin gərginliyi, valideynlərin ayrılması, ailədə yeni körpənin dünyaya gəlməsi, yaxın ailə üzvünün itirilməsi, yaşanan travmatik hadisələr, valideynlərin həddən artıq mükəmməliyyətçi və nəzarətçi olması və s. kimi sosial faktorlar sonradan qazanılmış kəxələməyə və ya mutizmə¹ gətirib çıxara bilər.

Kəxələmə ədəbiyyatda nitqin ahəngdarlığının pozulması, danışiq aparatı əzələlərinin qıcolması ilə əlaqədar olan, danışiq prosesində sözdəki

hecaların təkrarlanması, uzadılması və ya bloklanması (ilişibqalma) ilə xarakterizə olunan nitq pozuntusudur.

Kəkələmə uşaqların özünü qeyri-adekvat aşağı qiymətləndirməsi, onların ya az danışaraq yayınmağa çalışması, ya da danışığını sürətləndirərək fikrini tez zamanda çatdırmağa səy göstərməsi kimi antisosial davranışlarla birlikdə müşahidə olunur. “Beləliklə, kəkələmə yalnız nitqin qeyri-səlistliyi kimi yox, eyni zamanda müxtəlif psixoloji və sosioloji aspektdə ikincidərəcəli problemlərdə də üzə çıxan çox-yönlü pozuntu kimi üzə çıxır”[5, səh.5].

Kəkələmə ilə əlaqədar psixologiyada aparılmış maraqlı, lakin “qəddar” tədqiqatlar kateqoriyasına aid edilmiş işlərdən biri də Wendell Johnsona məxsusdur. Onun fikrincə: “Kəkələmə uşağın ağzından yox, valideynlərin qulağından başlayır”. Bu tədqiqatın işlənməsinin tarixçəsi Johnsonun öz uşaqlıq dövründə yaşadığı hadisə ilə bağlıdır. Onun ailəsinin tarixçəsində kəkələmə yox idi, ona görə də vəziyyətin irsi ola biləcəyi ehtimalını rədd edirdi. Belə ki, 5–6 yaşına kimi səlist danışan Johnson, sinif rəhbərinin onun kəkələdiyini valideynlərinə söylədikdən sonra, o nitqində vəsvəsələrin yaranıldığını, hecaları təkrarlamağa baş-

ladığını və bütün bunların vəziyyətdən narahat olduğu üçün kəkələməyə başlanğıc verdiyini iddia edirdi. Təbii ki, bunlar fikrin doğruluğunu təsdiq etmək üçün kifayət qədər yetərli dəlil deyildi və təsdiqi üçün elmi tədqiqatın keçirilməsi lazım idi. Araşdırma zamanı tədqiq olunan normalnitqli uşaqlarda sonradan kəkələmə yaradılmasına nail olunsa idi, Johnsonun dedi ki: “kəkələmənin öyrənilən bir davranış” olduğu təsdiq olunacaqdı.

Johnsonun irəli sürdüyü “Diaqnozogen nəzəriyyə”sinə görə: “Uşaqlar kəkələməyə və buna görə özlərini təsdiq etməyə çalışarkən, danışığı pozan davranışlar öyrənir”. Nəzəriyyəyə görə ailənin uşağın kəkələməsinə olan yanaşması, verdiyi reaksiyalar kəkələmənin qalıcı olmasına səbəb olur.

Bu gün davamlı kəkələməni izah etmək üçün ən çox qəbul edilən modellərdən biri genetik komponentlərin kəkələməyə olan bioloji meyili yaratmasıdır. Lakin bu genləri daşıyan hər kəsdə kəkələmə problemi üzə çıxmır. Ancaq həssas uşaqlarda ekzogen amil kimi öz təsirini göstərən valideyin münasibəti, kəkələməyə səbəb ola bilər. Bu şəkildə olan yanaşmaya görə Wendell Johnsonun yanaşması qismən olaraq doğru hesab edilə bilər. Lakin kəkələmənin yeganə səbəbi kimi, “Diaqnozogen nəzəriyyə” kənarlaşdırıldı.

¹ Mutizm – latın dilində “mutus” ifadəsindən yaranıb, səssiz, susqun deməkdir. Psixoloji nitq problemi olub, uşağın danışa bildiyi halda danışığından imtina etməsidir.

Mutizm psixi zədənin nəticəsi olaraq ətrafdakılarla nitq ünsiyyətə daxil ola bilməmək kimi xarakterizə olunur. İlk məlumatlar 1877-ci ildə alman həkimi Kussmaulun qeydlərində rast gəlinir. Kussmaul mutizmi uşaqda danışmaq üçün heç bir fizioloji qüsurun olmamasına rəğmən onun danışığından istəklili şəkildə imtina etməsini psixoloji problem olaraq qiymətləndirmişdir. İki altqrupda birləşir:

Orqanik mutizm:

- Mərkəzi sinir sistemindəki problemlərdən qaynaqlanan.
- Funksional mutizm:
- Simbiotik mutizm. Burada uşağın özünə qayğı göstərən şəxslə (daha çox anası ilə) arasında qurduğu simbioz münasibət nəzərdə tutulur.
- Passiv mutizm. Antisosial davranışla müşahidə olunur, uşaq susmağı nəzarət və müdafiə mexanizmi kimi istifadə edir.

Təşviş pozuntusu kimi, öz səsini eşitmək və ya uyğun olmayan bir şey demək qorxusu.

- Reaktiv mutizm. Çoxlu emosional reaksiyalarla əlaqəlidir.

Mutizm total və selektiv mutizm olaraq ayrılır. Total mutizm dedikdə uşaq qəti şəkildə ünsiyyətdən imtina edir. Selektiv mutizm zamanı isə uşaq seçdiyi bir neçə nəfərlə ünsiyyət qurur. Selektiv mutistik uşaqlar danışdıqları

şəxsləri və danışdıqları sahələri şüursuz şəkildə seçirlər.

Mutizm davamlı və keçici ola bilər. Davamlı mutizm 6 aydan uzun müddət davam edir, adətən, bu problem 5 yaşdan yuxarı olmaqla danışmama davranışının davamlılığı ilə özünü göstərir. Keçici mutizmdə isə uşaq 5 yaşdan kiçik olur və mutizmin davam etmə müddəti 6 aydan az müddəti əhatə edir. Susma davranışı isə davamlı deyil.

Nitq inkişafına mənfi təsir edən digər bir faktor kimi, uşaq tərbiyəsinin seçilmiş qeyri-adekvat növü, pedaqoji baxımsızlıq, nitq pozuntularının yaranmasına şərait yaradır. Danışmaq terapiyasında nitq pozğunluqları klinik, psixoloji və pedaqoji yanaşmalar çərçivəsində nəzərə alınır.

Nəticə.

Kiçik məktəbəqədər yaşdakı bir uşağın eyni vaxtda iki və daha artıq dil sistemini mənimsəmə şəraitində üzləşdiyi çətinlikləri yuxarıda verilənlərə misal göstərmək olar. 1–5 yaş aralığında uşaq dil, fərqli aksentləri mənimsəməkdə və öyrənməkdə daha plastiktir. Buna görə də uşaqlar yeni danışmaq dilinin öyrənilməsinə yaşlı insanlardan daha tez və asan nail ola bilərlər. Ancaq, buna baxmayaraq, uşağın nitq inkişafının həddindən artıq stimullaşdırılması inkişafına müxtəlif aspektlərdə mənfi təsir göstərə bilər.

Pedoqoji baxımsızlıq zamanı uşaq nitqini aktiv ünsiyyətdə tətbiq edə bilməsi üçün kifayət qədər inkişaf etdirə bilmir. Valideynlərin uşağın baxımına az vaxt ayırması, onların verdiyi suallara barmaqarası yanaşması, qeyri-dolğun cavablandırması və ya

heç cavablandırmaması; telefon, televizor və başqa bu kimi texnologiyalarla canlı ünsiyyətdən daha çox vaxt keçirilməsi uşağın yalnız eşitmə hafizəsini inkişaf etdirir və nitqinin aktiv istifadəsinə maneə olur.

NƏTİCƏ

Bütövlükdə psixofizioloji inkişaf prosesində, normal inkişaf şərtləri altında 3 il içərisində uşağın nitqi refleksdən tamamilən yaşlı insanların nitqinə uyğun səviyyəyə qədər inkişaf edir. İnkişafın bütün sahələri bir-biri ilə əlaqəlidir. Ona görə də, müxtəlif anomaliyaların ilkin diaqnostikası, nitq qüsurlarının erkən aşkar edilməsi, onun aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın yaşı artdıqca qüsurların korreksiya edilməsi işi çətinləşir və fərdin bir çox sahələrdə normal inkişafını ləngidir.

Ədəbiyyat:

1. E.İ.Şəfiyeva, "Anomal İnkişafın Psixologiyası", Bakı, 2012, 400s.
2. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, "Psixologiya", Bakı, 2002, 620s.
3. Z.M.Əzizova, R.Q.Cəfərova, Ş.N.İsmayılov, "Loqopediyanın nəzəri əsasları haqqında ümumi məlumat", Mingəçevir, 2008, 201s.

4. Yaprak Kara, "OKUL YÖNETİCİLERİ VE ÖĞRETMENLERİN DİL VE KONUŞMA BOZUKLUĞUNA SAHİP ÖĞRENCİLERİN EĞİTİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ", Yeditepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul-2020, 101s.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

5. Ömer Özmen, "Kekemeliğe İlişkin Yararlı Olmayan İnançlar ve Düşünceler Aracı", Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir-2018, 54s. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

6. Murat Koçyiğit, Safiye Giran Örtekin, Taliye Çakabay, Bilge Serin Keskin, Mustafa Özdemir, Nihal Seden Tekke, Selin, "Üstün Bezin, Konuşması Geciken Çocuğa Yaklaşım Prensipleri", ACU Sağlık Bil Derg 2017(1):1-5 http://acibadem.dergisi.org/uploads/pdf/pdf_AUD_375.pdf

**PHYSICAL AND MENTAL DEVELOPMENT
OF CHILDREN WITH SPEECH DEFECTS**

Elvira Balamammadova

ABSTRACT

Speech is a human only functional unit that is a socially significant event that allows people to exchange ideas and experiences with each other. It is being, formed gradually in the process of the child's psychophysiological development. Speech impairment, on the other hand, has a direct impact on the normal course of the mental development of children. Early diagnosis of various anomalies, early detection of speech defects is of great importance for its elimination.

Rəyçi: M.H.Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
Məqalə redaksiyaya 25 dekabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

PSIXOAKTİV MADDƏLƏRDƏN İSTİFADƏ NƏTİCƏSİNDƏ YARANAN PSIXİ VƏ DAVRANIŞ POZUNTULARININ ƏLAMƏTLƏRİ

Günel Quliyeva,

Qərbi Kaspi Universitetinin II kurs magistrantı

İstiqlaliyyət küç., 31. indeks: AZ1001

E-mail: gungunelguliyeva@gmail.com

Açar sözlər: psixoaktiv maddə, davranış, psixi pozuntu, əlamət

Keywords: psychoactive substance, behavior, mental disorder, symptom

GİRİŞ

Psixoaktiv maddələr, qəbul edildikdə və ya insan bədəninə daxil edildikdə, zehni prosesləri, məsələn idrak və ya təsir sahələrinə təsir edən maddələrdir. Bu termin və ona bərabər tutulan psixotrop dərman, narkotik siyasəti üçün maraqlı olan icazə verilən və qadağan olunmuş maddələr sinfi üçün ən neytral və tutumlu şərtlərdir. “Psixoaktiv” mütləq asılılıq mənasını vermir və “psixoaktiv dərmanların istifadəsi” və ya “maddə asılılığı” ifadələri olduğu kimi bu termin gündəlik nitqdə çox vaxt qeyri-müəyyən olur. Psixoaktiv maddə insan bədənində daxil olduqda qavrayış, əhvali-ruhiyyə, idrak, davranış və motor funksiyalarını dəyişdirə bilən hər hansı maddədir. Gündəlik həyatda psixoaktiv maddələrə, ümumiyyətlə, “dərman” deyilir. Bununla birlikdə, psixoaktiv

maddələrə yalnız dərmanlar deyil, alkoqol, tütün (nikotin), kofein və s. daxildir [4]. Psixoaktiv maddələr “qanuni” və “qanunsuz” olaraq 2 yerə bölünür. Qanuni psixoaktiv maddələrə qanunla istifadəsi, saxlanması və paylanması üçün qadağan olunmayan maddələr aiddir, lakin bu, onların insan psixikasına və bədənində zərərli təsir dərəcəsi ilə asılı deyildir. Daha doğrusu, bunun səbəbi bu maddələrin satışının gəlir gətirməsi, istifadəsinin tarixən şərtləndirildiyi və “qanunsuz” elan edilməsinin cəmiyyətin dərk etməsi çətinidir. Eyni zamanda qanuni psixoaktiv maddələrin əksəriyyəti insan bədənində son dərəcə zərərli təsir göstərir və bir çox həyatı məhv edir. Qanuni psixoaktiv maddələrə nikotin (tütün, siqaret), alkoqol (etil spirti olan bütün içkilər), kofein (güclü qəhvə,

çay) daxildir. Kofein mərkəzi sinir sistemi üzərində həyəcan verici təsirə malikdir, buna görə kofeindən təmizlənməmiş güclü çay və qəhvənin tez-tez və bol miqdarda qəbulu bədənə zərərli təsir göstərir. Nikotin insanlar üçün çox zərərli və istənilən dozada istifadəsi təhlükəsiz deyil. Buna baxmayaraq, fərqli ölkələrdə tütün məhsullarının istehsalı və ticarəti üçün sənaye mövcuddur, çünki əhalinin hələ də onlara tələbatı var. Ən inkişaf etmiş ölkələr tütün məhsullarını ticarətini ciddi şəkildə məhdudlaşdırır və bütün ictimai yerlərdə və iş yerlərində siqaret çəkməyi qadağan edirlər ki, siqaret çəkən şəxs istəsə özünə zərər versin, tütün tüstüsünü yayaraq başqalarına zərər verməsin. Alkoqol insan orqanizmi və psixikası üçün də zərərli, baxmayaraq ki, bir çox insan üçün onun istifadəsi ritual xarakter daşıyır. Bununla birlikdə, alkoqoldan asılılıq hiss olunmayacaq dərəcədə və sürətlə inkişaf edir, buna görə də ən inkişaf etmiş cəmiyyətlər alkoqol istehlakını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmağa çalışırlar və ən savadlı insanlar bundan istifadə etmirlər.

Qanuni dərmanlar bəzi insanlar tərəfindən açıq şəkildə istifadə olunur və insanlar bunun üçün qanuni (cinayət) məsuliyyət daşıyırlar. Qanuni dərmanlar hətta mediada da reklam olunur. Bu, iqtisadi səmərə əldə etmək üçün edilir və insanların sağlamlığı

nəzərə alınmır. Buna görə qanuni psixoaktiv maddələrdən istifadə edən hər bir şəxs bunun üçün fərdi məsuliyyət daşıyır. Özü də öz sağlamlığından və qanuni dərmanların istifadəsindən yaranan nəticələrdən cavabdehdir.

Qanunsuz psixoaktiv maddələrə çətənə törəmələri – esrar, həşiş, mariyuana və s. daxildir; opioidlər (eroin, tiryək, morfin və s.); stimulyatorlar (ekstazi, kokain, efedrin, efedron, vint, pervitin və s.), halüsinogenlər (LSD və s.), depresanlar (barbituratlar və bir sıra digər dərmanlar), həmçinin bir sıra digər maddələr. Bu cür maddələrin saxlanması, paylanması ilə məşğul olan, başqalarını istifadə etməyə inandıran, habelə onlara asılılıq müalicəsindən pisiyyətli şəkildə yayınan şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur.

Psixoaktiv maddədən istifadə üzvi psixiatrik xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Hansı maddənin bu vəziyyətin səbəbi olduğunu klinik mənzərənin yalnız təsviri əsasında etibarlı şəkildə müəyyənləşdirməyin mümkünsüzlüyünə görə klinisist əvvəlcə sindromu düzgün müəyyən etməli, daha sonra spesifik səbəb olan psixoaktiv maddəni müəyyənləşdirməlidir. Bu qrup pozğunluq problemi günümüzdə getdikcə aktuallaşır, bu səbəbdən beynəlxalq nomenklatura prinsiplərini bilmək xüsusilə vacibdir. Tibbi səbəblərdən təyin edilmiş və

ya təyin olunmayan bir və ya daha çox psixoaktiv maddənin istifadəsi ilə əlaqəli olan müxtəlif şiddət və klinik təzahürlərdə geniş xəstəlikləri ehtiva edir. Üçrəqəmli başlıq istifadə olunan maddəni, kodun dördüncü işarəsi vəziyyətin klinik xarakteristikasını müəyyənləşdirir. Bu kodlaşdırma hər bir göstərilən maddə üçün tövsiyə olunur, lakin qeyd etmək lazımdır ki, dördrəqəmli kodların hamısı bütün maddələrə şamil olunmur [3]. Psixoaktiv maddənin identifikasiyası mümkün qədər çox məlumat mənbəyinə əsaslanmalıdır. Bunlara fərdin özü tərəfindən bildirilən məlumatlar, qan və digər bioloji mayelərin nəticələri, xarakterik somatik və psixoloji əlamətlər, klinik və davranış əlamətləri, habelə xəstənin sahib olduğu maddə kimi digər aşkar məlumatlar və ya üçüncü şəxslərin məlumatları daxildir. Bir çox narkotik istifadəçisi birdən çox dərman istifadə edir. Əsas diaqnoz mümkünsə, klinik simptomlara səbəb olan və ya onların meydana gəlməsinə kömək edən maddəyə (və ya maddələr qrupuna) əsaslanmalıdır. Başqa psixoaktiv maddənin zəhərlənməyə, asılılığa və ya digər pozğunluqlarda səbəb olan kodlaşdırılması mütləqdir. Yalnız narkotik maddələrin istifadəsinin xaotik və qarışıq olduğu və ya müxtəlif psixoaktiv maddələrin klinik mənzərəyə töhfəsinin ayrılması mümkün olmayan hallarda, bir neçə dərmanın

istifadəsi nəticəsində yaranan pozğunluqlar diaqnozu qoyulmalıdır.

Bir maddənin təkrar istifadəsi ilə inkişaf edən davranış və fizioloji hadisələrin qrupu, dərmanı qəbul etmək üçün güclü istək, özünə nəzarət edə bilməməsi, zərərli nəticələrə baxmayaraq istifadəsi, dərman istifadəsinin digər hərəkət və öhdəliklərdən daha yüksək olması, maddələrə qarşı tolerantlığın artmasıdır. Asılılıq sindromu müəyyən psixotrop maddəyə (məsələn, tütün, alkoqol və ya diazepam), sinif maddəyə (məsələn, opioid dərmanlarına) və ya daha müxtəlif psixotrop maddələrə istinad edə bilər:

- Xroniki alkoqolizm;
- Dipsomaniya;
- Asılılıq [1].

Geriçəkilmə sindromunda maddənin daimi istifadəsindən sonra psixoaktiv maddənin istifadəsindən mütləq və ya nisbi çəkilmədən yaranan müxtəlif kombinasiyalar və şiddət səviyyələrinin bir qrup əlamətidir. Çıxarma vəziyyətinin başlanğıcında və gedişində vaxt məhduddur, psixoaktiv maddənin növü ilə və istifadənin dayandırılmasından və ya dozanın azaldılmasından dərhal əvvəl alınan dozaya bağlıdır. Yalnız kəskin intoksikasiya ilə izah edilə bilməyən və geri çəkilmə vəziyyətinə daxil olmayan psixoaktiv maddənin istifadəsi zamanı və ya sonrasında meydana gələn psixotik simptomlar kompleksi pozğunluq halüsinasiyalar (ümumiyyətlə, eşitmə qabi-

liyyətli), qavrayış pozğunluqları, aldanma (tez-tez paranoid və ya təqib), psixomotor pozğunluqlar (həyəcan və ya stupor), güclü qorxudan ekstaza qədər anormal təsir ilə xarakterizə olunur. Şüur, ümumiyyətlə, aydındır, lakin müəyyən dərəcədə buludlanma ola bilər, ancaq ciddi qarışıqlıq olur.

Amnestika sindromu son və uzaq hadisələr üçün xroniki yaddaş itkisi ilə xarakterizə olunur. Hadisələrin birbaşa xatırlanması, ümumiyyətlə, narahat olmur. Son hadisələr üçün yaddaş, ümumiyyətlə, uzaqdakılardan daha çox pozulur. Zaman hissəsinin və hadisələrin ardıcılığının açıq şəkildə pozulması və yeni materialın mənimsənilməsində çətinliklər var. Konfiqurasiya mümkündür, lakin tələb olunmur. Digər idrak funksiyaları, ümumiyyətlə, nisbətən yaxşı qorunur və amnestik pozğunluqlar digər xəstəliklərin şiddətinə nisbətsizdir. Alkoqol və ya maddə istifadəsindən qaynaqlanan idrak, emosional, şəxsiyyət və ya davranış pozğunluğunun maddənin birbaşa məruz qaldığı müddətdən sonra davam edə biləcəyi xəstəlikdir. Xəstəliyin başlanğıcı birbaşa maddə istifadəsinə aid olmalıdır. Xəstəliyin başlanğıcının maddə istifadəsi epizodundan daha gec olduğu hallar yalnız pozğunluğun psixoaktiv maddənin qalıq təsirlərinə aid olduğu sübut olunarsa, yuxarıdakı dördüncü xarakter ilə kodlaşdırıla bilər. Qalıq fenomenlər

psixotik vəziyyətdən qismən epizodikliyinə, əsasən qısa müddətə, əvvəlki alkoqol və ya narkotik təzahürlərinin təkrarlanmasına görə ayırd edilə bilər. Zərərli şüur, idrak qabiliyyəti, qavrayış, duyğu, davranış və ya digər psixofizioloji funksiyalar və reaksiyalarda özünü göstərən psixoaktiv maddənin istifadəsi nəticəsində yaranan vəziyyətdir [2]. Bu pozğunluqlar maddənin kəskin farmakoloji təsiri ilə birbaşa əlaqəlidir və bir müddət sonra tamamilə yox olur, toxuma zədələnməsi və digər ağırlaşmaların baş verdiyi hallar xaricində, fəsadlara travma, qusma aspirasiyası, deliryum, koma, qıcolmalar daxil ola bilər. Fəsadların təbiəti maddənin farmakoloji sinfindən və tətbiqetmə metodundan asılıdır. Psixoaktiv maddədən istifadə zamanı yaranan psixi və davranış pozuntularının əlamətləri əsasən üç istiqamət üzrə müəyyən edilmişdir:

1. Beynin müəyyən sistem və strukturlarına təsir göstərir, patoloji asılılığa səbəb olur;

2. Psixoaktiv maddə zəhərlidir, yəni bədənin bütün orqanlarına və sistemlərinə təsir edə bilər;

3. Valideyn asılılığı nəsilə asılılığın yaranmasına və onlarda aqressivlik, affektiv patoloji, ləngimə davranış formaları kimi davranış pozğunluqlarının inkişafına təsir göstərir və eyni zamanda uşaqların adaptiv imkanlarını azaldır.

NƏTİCƏ

Psixoaktiv maddələrin istifadəsi şiddəti sadə zəifləmədən asılılıq sindromunun yaranmasına, psixoz və demansın başlanğıcına qədər dəyişə bilən müxtəlif zehni sağlamlıq nəticələrinə malikdir. Bu istifadə olunan maddənin növündən, qəbul müddətindən və kütləsindən, bioloji, irsi və digər amillərdən asılıdır. Psixoaktiv maddələr dedikdə, bir dəfə qəbul edildikdə istehlakçı üçün istənilən zehni vəziyyətdə dəyişikliklərə səbəb ola biləcək (eyforiya, narahatlığın azalması, enerjinin artması və s.) hər hansı kimyəvi birləşmə (alkoqol, dərman, zəhərli maddələr) başa düşülür.

Ədəbiyyat:

1. Валентик Ю.В. Континуальная психотерапия больных с зави-

симостью от психоактивных веществ. В кн. Лекции по наркологии под ред. проф. Н.Н. Иванца. М.: Нолидж, 2000. с 341–364

2. Агибалова Т.В., Голощапов И.В., Рычкова О.В. Комплаенс-психотерапия больных с алкогольной зависимостью. Наркология. 2010. №3. с 58–64
3. Методические рекомендации по специализации психиатрия-наркология для клинических ординаторов, аспирантов и врачей-психиатров-наркологов. Составитель В.Д. Москаленко. Москва, 2014. 79 с
4. Бек А.Т., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности. СПб.: Питер, Практикум по психотерапии, 2002. 544 с

**SYMPTOMS OF MENTAL AND BEHAVIORAL
DISORDERS RESULTING FROM THE USE
OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES**

Gunel Guliyeva

ABSTRACT

The use of psychoactive substances has a variety of mental health consequences, the severity of which can vary from simple debilitating to the onset of addiction syndrome, the onset of psychosis and dementia. It depends on the type of substance used, the duration and weight of the drug, biological, hereditary and other factors. Psychoactive substances are any chemical compounds (alcohol, drugs, toxins) that, once ingested, can cause changes in any mental state for the consumer (euphoria, decreased anxiety, increased energy, etc.).

Rəyçi: R.V.Cabbarov psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.
Məqalə redaksiyaya 26 dekabr 2021-ci ildə daxil olmuşdur.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSIYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əlizadə H.Ə. (*ped. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əliyev R.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Qurbanova G.K. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Mehmet Engin Deniz (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Turan Akbaş (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Xudyakov A.İ. (*psixol.e.d., prof., Rusiya*)

Qədirova R.H. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)

Cabbarov R.V. (*psixol. e.d., dos., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVN022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 5,0

Tiraj: 300. Sifariş 7.

Qiyəti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2021

